

APAGA

Quarterly

ԱՊԱԳԱ

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی - اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

ISSN 1682-5438

شماره ۷۵ پاییز (آذر) ۱۳۹۷
No. 75, Դեկտեմբեր 2018

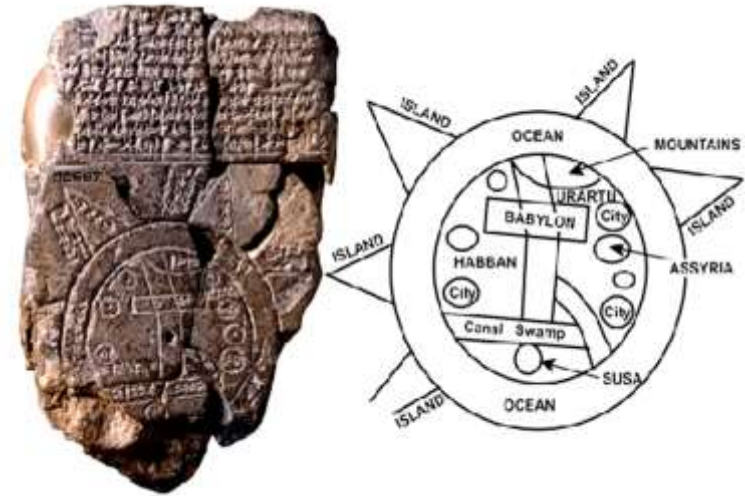
ԱՊԱԳԱ

Հանդես

APAGA

Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

Armenia - Urartu

ISSN 1682-5438

Համար 75 Դեկտեմբեր , 2018 թ.

No. 75, Decemberr 2018

ԱՊԱԳԱ No. Համար 75, 2018 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief
Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

Հայերեն Թուրմենչայի պայմանագիրը

Անգլերեն Ակնարկ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության-2

Պարսկերեն Իրանը և նրանից բաժանված տարածքները-1

CONTENTS

Armenian Turmenchay treaty

English Historical overview of the Armenian geography-2.

Persian Iranian Territories devided

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره 75 پاییز 1397

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۱۵۸۷۵-۹۴۸۸

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی سرزمین های جدا شده از ایران - ۱

ارمنی قرارداد ترکمنچای

انگلیسی نگاهی بر تاریخ جغرافیاشناسی ارمنی- ۲

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً «بیانگر موضع «آپاگا» نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب «آپاگا» با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

Բարև Երևանից.

Սիրելի Էդիկ 2018թ. փետրվարի 10-ին լսանում է Թուրքմենչայի պայմանագրի 190-ամյակը: Որոշեցի ստեղծված լռությունը խախտել և գրել այդ մասին: Այժմ ուղարկում եմ Ձեզ, եթե հարկ կհամարեք, ապա ուրախ կլինեմ, եթե դա տեղադրեք Ձեր հանդեսում

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԹՈՒՐՔՄԵՆՉԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ 190-ԱՄՅԱԿԸ

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

**Պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր
07.03.2018
Երևան**

2018թ. փետրվարի 10-ին լրանում է Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև ստորագրված Թուրքմենչայի պայմանագրի 190-ամյակը:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը բախտորոշ նշանակություն է ունեցել հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Նշելով 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի արդյունքով կնքված Թուրքմենչայի պատմական պայմանագրի 190-րդ տարեդարձը, կարևոր եմ համարում նախ, շատ համառոտ ներկայացնել մինչ այդ տեղի ունեցած իրադարձությունները:

1. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՆ ԵՎ ԹՈՒՐՔՄԵՆՉԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆԵԼՈՒ ԱՆԳՈՒՓՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինա Երկրորդի մղած պատերազմների արդյունքով Ռուսաստանն ընդհուպ մոտեցել է Անդրկովկասին:

Ռուսաստանի օգնությամբ ազատագրվելու հայերի հույսերն ավելի են ամրապնդվել, երբ 1801 թ. ռուսական զորքերը մտել են Վրաստան և սեպտեմբերի 12-ին ցարի մանիֆեստով Վրաստանը միացվել է Ռուսաստանին: Այս մանիֆեստով էլ Ռուսաստանին են միացվել Նաև Լոռին, Փամբակը, Շամշադինը և Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մի քանի այլ շրջաններ:

Բայց այս միացման հետևանքով սրվել են մի կողմից Թուրքիայի ու Պարսկաստանի, մյուս կողմից Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հետ Ռուսաստանի հարաբերությունները:

Պարսկաստանն ու Թուրքիան հասկանում էին Ռուսաստանից

Եկող վտանգը և ձգտում էին նրան դուրս մղել Անդրկովկասից: Դրանով շահագրգռված էին Անգլիան ու Ֆրանսիան:

1802 թ. հունիսի 26-ին Նապոլեոն Բոնապարտի նախաձեռնությամբ կնքվել է թուրք-ֆրանսիական պայմանագիր, որն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ: Միաժամանակ ֆրանսիական զործակալները Բոնապարտի հանձնարարությամբ Պարսկաստանի շահին հավաստիացնում էին Անդրկովկասից Ռուսաստանին դուրս մղելու գործում Ֆրանսիայի աջակցության մասին:

Իսկ Ռուսաստանն էլ առիթ էր որոնում Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները գրավելու համար: Շուտով ստեղծվել է այդ առիթը: 1801 թ. Թիֆլիսում մահացած Յովսեփ Արղուլյան կաթողիկոսի գահին տիրանալու համար Էջմիածնում սկսվել էր սուր պայքար:

Երևանի խանի հովանավորությամբ 1802 թ. մայիսի 25-ին կաթողիկոս էր ընտրվել Դավիթը: Նույն օրերին կաթողիկոս էր ընտրվել նաև Դանիելը, որին պաշտպանող ռուսական զորքերի հրամանատար, իշխան Ցիցիանովը խանից պահանջել էր նրան ճանաչել կաթողիկոս:

Երբ խանը մերժել է այդ պահանջը, Ցիցիանովը, օգտագործելով այդ առիթը, 1804 թ. գարնանը սկսել է արշավանք Երևանի ուղղությամբ: Սկսվել է ռուս-պարսկական պատերազմը, որն ավարտվել է 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով:

Այդ պատերազմի ժամանակ մեծապես սրվել էին Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի հարաբերությունները: Նապոլեոն Բոնապարտը ձգտում էր Ռուսաստանին գամել պարսկական պատերազմին: Այդ նպատակով էլ 1806 թ. Նապոլեոնը Պարսկաստանի շահի հետ նախնական համաձայնության է եկել ռազմական դաշինք կնքելու մասին:

Նապոլեոնի հակառուսական քաղաքականությունը համընկնում էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի շահերին: Դրանից էլ ելնելով, Նապոլեոնը ոգևորում էր Թուրքիանին պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ, որն արդեն կռվում էր Պարսկաստանի դեմ:

Նապոլեոնը նույնիսկ քայլեր է ձեռնարկել Պարսկաստանին ու Թուրքիային հաշտեցնել և Անդրկովկասում միասնական ճակատ ստեղծել Ռուսաստանի դեմ:

Թուրքիան այնքան էր ոգևորվել, որ միակողմանի խախտելով 1791 թ. կնված պայմանագիրը, արգելել է ռուսական ռազմանավերի մուտքը Բոսֆորի ու Դարդանեյի նեղուցներով և ուժեր է կենտրոնացրել Դանուբ և Ախուրյան գետերի ափերին:

Վստահ իր ուժերի վրա, ունենալով Ֆրանսիայի աջակցությունը, Թուրքիան 1806 թ. դեկտեմբերի 18-ին պաշտոնապես պատերազմ է հայտարարել Ռուսաստանին: Սկսվել է 19-րդ

դարում ռուս-թուրքական առաջին պատերազմը, որն ավարտվել է 1812 թվականին:

Ռուսաստանը երկու ճակատով պատերազմելու հնարավորություն չուներ և գեներալ Գուրդովիչը սկսել է պարսիկների հետ բանակցել ռազմական գործողություններն ավարտելու շուրջ: Իսկ դա չէր մտնում Նապոլեոնի ծրագրերի մեջ:

Եվ այդ հաշտության բանակցությունները ձախողելու նպատակով 1807 թ. մայիսի 4-ին Ֆրանսիայի ու Պարսկաստանի միջև ֆինկեյնշտենում կնքվել է ֆրանս-պարսկական դաշինք, որով Նապոլեոնը խոստացել է օգնել Վրաստանից ու Անդրկովկասից հեռացնել ռուսներին:

Հարկ չեմ համարում անդրադառնալ ծավալված ռազմական գործողություններին, միայն կամենում եմ նշել, որ պարսկական ուժերի դեմ ռուսական զորքերի տարած հաղթանակները ձախողել են պարսկա-թուրքական դաշինք ստեղծելուն ուղղված Նապոլեոնի դիվանագիտական փորձերը:

Անգլիան, որն ուշադրությամբ հետևում էր Անդրկովկասում տեղի ունեցող գործողություններին, նույնպես ձգտում էր ամրապնդել իր դիրքերը: Եվ երբ Տիլզիտում հաշտություն էր կնքվել Նապոլեոնի և Ռուսաստանի ցար Ալեքսանդր Առաջինի միջև, Անգլիան շտապել է դրանից օգտվել և միջոցների է դիմել Թուրքիայում ու Պարսկաստանում իր ազդեցությունն ուժեղացնել համար:

Հենց այդ նպատակով էլ 1809 թ. կնքվել է անգլո-թուրքական հաշտության և բարեկամության պայմանագիր: Նույն թվականին կնքվել է անգլո-պարսկական դաշնակցային նախնական պայմանագիր, որով Անգլիան խոստացել է ընդդեմ Ռուսաստանի՝ ցույց տալ ֆինանսական ու ռազմական օգնություն:

Այդ պայմանագրերի հետևանքով Թուրքիան խախտել է 1807 թ. օգոստոսին կնքված զինադադարը և 1809 թ. վերսկսել է Ռուսաստանի դեմ ռազմական գործողությունները: Պարսիկները ևս 1809 թ. ամռանն ակտիվացրել են իրենց գործողությունները, Անգլիայից ստանալով 12 հազար հրացան, 22 թնդանոթ և այլն:

Մի շարք պարտություններից հետո Թուրքիան հարկադրված էր խնդրել հաշտություն: 1812 թ. մայիսի 16-ին Բուխարեստում ստորագրվել ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիր, որով Կովկասում երկու տերությունների միջև որպես սահման ընդունվել է Ախուրյան գետը: Ախալքալակը զիջվել է Թուրքիային: Պայմանագրով Թուրքիան չէր կարող միանալ Ֆրանսիային:

1913 թ. հոկտեմբերի 12-ին Գյուլիստանում կնքված հաշտության

պայմանագրով ավարտվել է ռուս-պարսկական պատերազմը: Պարսկաստանը ճանաչել է Վրաստանի, Դաղստանի, Գյանջայի, Շաքիի, Շիրվանի, Դերբենդի, Ղուբայի, Բաքվի, Թալիշի խանությունների, Լոռու, Փամբակի, Շամշադիի, Չանգեզուրի և Շորապյալի գավառների միացումը Ռուսաստանին: Սրանով դրվել է Ռուսաստանին հայկական հողերը միացնելու սկիզբը:

Իհարկե, Թուրքիան ու Պարսկաստանը հարկադրված էին ստորագրել պայմանագրերը և առիթ էին փնտրում վերականգնել կորցրած տարածքները: Իսկ դա հնարավոր էր միայն Ռուսաստանի հետ նոր պատերազմով:

Այստեղ ուզում եմ նկատել հետևյալը: Եվրոպական տերությունները, առանձնապես Անգլիան ու Ֆրանսիան գիտեին Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայ ժողովրդի տառապանքի մասին:

Նրանք գիտեին պարսկա-թուրքական բռնություններից փրկվելու համար եվրոպական տերություններից և Յոնի պապից օգնություն ստանալու հույսն արտահայտող հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման գործիչների բազմաթիվ խնդրագրերի մասին:

Նրանք գիտեին նաև, թե Հայաստանին մոտեցող ռուսական զորքերին հայերն ինչպիսի ջերմությամբ էին ընդունում, նրանց համարելով իրենց ազատարարներ:

Գիտեին, բայց տարօրինակն այն էր, որ այդ ամենը գիտենալով հանդերձ, մոռացել էին հայերին ազատագրելու մասին տված խոստումները և, հիմա, երբ այդ ազատագրումը կատարվում էր ռուսական բանակի միջոցով, հանդես էին գալիս Պարսկաստանի և Թուրքիայի պաշտպանությամբ:

Արևմտյան տերություններն այդպիսի քաղաքականություն են վարել նաև 1826-1828 և 1828-1829 թթ. տեղի ունեցած ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ; Ասվածի կապակցությամբ հարկ եմ համարում ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել շատ փաստերից միայն մեկը:

Ինչպես արդեն նշվել է, Պարսկաստանը չէր հաշտվում Գյուլիստանի պայմանագրի հետ և միջոցներ էր որոնում կորցրած տարածքները ետ վերադարձնելու համար: Այս գործում պարսից շահի եռանդուն խորհրդատուները և ռազմական օգնություն ցույց տվողները Ֆրանսիան էր ու հատկապես Անգլիան: Թեև նրանց մեջ քիչ չէին հակասությունները, բայց միավորվել էին Ռուսաստանին Անդրկովկասից դուրս մղելու համար, օգտագործելով Պարսկաստանի ուժը:

1825 թ. դեկտեմբերի 14-ին Պետերբուրգում նոր ցար դարձած Նիկոլայ Առաջինի դեմ սկսվել էր դեկաբրիստների ապստամբությունը: Մայրաքաղաքում տիրում էր

խառնաշփոթություն: Առաջին նշաններից երևում էր, որ դեկաբրիստների շարժումը կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ Ռուսաստանի ապագայի համար:

Ապստամբության օրը Պետերբուրգում էր գտնվում Պարսկաստան վերադարձող անգլիացի գնդապետ Շիլը, որը մտերիմ կապեր ուներ պարսից թագաժառանգ, Ռուսաստանի ռիտերիմ թշնամի Աբբաս-Միրզայի հետ:

Անգլիացի գնդապետը մտադրություն ուներ մի քանի օր մնալ Պետերբուրգում: Բայց նա այնքան էր համոզված ապստամբության հաջողության մեջ, որ հենց նույն օրը, դեկտեմբերի 14-ին, չսպասելով իմանալու, թե ինչով է ավարտվելու խռովությունը, շտապ մեկնել է Պարսկաստան, օր առաջ Աբբաս-Միրզային հայտնելու այդ ուրախալի լուրը, որից անհապաղ պետք էր օգտվել ու վերականգնել կորցրածը:

Շիլը Թավրիզ է հասել երեք ամիս անց և Աբբաս-Միրզային հայտնել է ուրախալի լուրը, նրան հորդորելով այլևս չսպասել և անմիջապես հարձակվել Անդրկովկասում գտնվող ռուսական զորքերի դեմ:

2. ՆԵՐՍԵՆ ԱՃՏԱՐԱԿԵՑՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ

Գնդապետ Շիլի բերած լուրից ոգևորված Աբբաս-Միրզան 1826 թ. հուլիսի 16-ին Ռուսաստանի դեմ սկսել է ռազմական գործողություններ, որոնց մասին հարկ չէմ համարում խոսել:

Պարսկական զորքերի հարձակումից հետո, Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին անմիջապես անցել է գործի: Նա հասկացել էր, թե այդ պատերազմում ինչ ճակատագրական նշանակություն կունենար հայերի համար Ռուսաստանի հաղթանակը և իր ամբողջ ուժերը տրամադրել է դրան:

1826 թ. հուլիսի 29-ին, պատերազմը սկսելուց երկու շաբաթ անց, նախապատրաստական աշխատանք տանելուց հետո, Ներսես Աշտարակեցին կոչով դիմել է Կովկասի հայությանը:

Հայերեն և ռուսերեն գրված այդ կոչում ասվում էր. «Աստուծուց ինձ վրայ դրուած սրբազան պարտաւորութեամբ յայտարարում եմ ահա, որ ինչպէս դուք էլ տեղեակ էք մեր ազգային պատմութիւնից, գիտե՞ք, թէ ինչ պատճառներով վերացան մեր ազգի գերազանցութիւնը, թագաւորութիւնը, իշխանութիւնը, մեծութիւնը, յարգանքները, հպարտութիւնը և կամ թէ, վերջապէս, ինչից առաջացավ մեր սիրելի հայրենիքի վերջնական անկումը և ովքեր էին ընդհանուրիս այդ դժբախտութիւնների պատճառները:

Այնուհետև, Ներսես Աշտարակեցին նշել է Հայաստանի թշվառ վիճակի, պանդխտության, գերության սարսափելի

հետևանքների մասին և կոչ է արել, Մի վախեք պարսից ծայկից և աղաղակներից: Նրանց բոլոր ուժերը ճիչի ու սպառնալիքների մեջ է և ոչ թե ճշմարիտ զօրութեան և խելացիութեան: Եւ որովհետև նրանց ճիչն ու աղաղակը ընդհանրապես թնկացնելով օդը, շուտով կորչում են, այնպես էլ ունայն են նրանց բոլոր գոռում-գոչումը և սպառնալիքները:

Ներսես Աշտարակեցին հիշեցրել է մեր նախնեաց սիրագործութիւնները և հույս է հայտնել, որ միաբանութամբ պիտի քաջալերեք միմիանց, ասելով՝ մեռնենք քաջութեամբ և առանց հայրենիքին դավաճանելու և այսպիսով ժառանգենք մեր նախնիների պանծալի անունն ու փառքը:

Ներսես Աշտարակեցին շարունակել է. «Թող չվախեցնեն ձեզ պարսից ընդհանրապես արշավանքները, աւագակութիւնները և այն սուտ լուրերը, որ տարածում են նրանք կամ նրանցից խաբուած թէթեւամիտները: Մի՛ տարակուսեք, մի՛ վիատուեք և մի՛ դողացեք, որովհետև քաջ յայտնի են մեզ պարսիկների յատկութիւնները եւ նրանց խորամանկութեամբ հնարած լուրերի ստորութիւնը:

Հայրությանն ուղղված իր կոչը Ներսես Աշտարակեցին ավարտել է հետևյալ խոսքերով. «Գոցեցէ՛ք ձեր ականջները և ձեր դէմքը այդպիսի կեղծ համբանների դէմ, բոցավառուեցեք արիութեան ոգով, դիմադրեցեք մեր թշնամիների բոլոր խորամանկութիւններին և աւագակութիւններին...»

Դիմադրեցեք թշնամուն և նրա արբանյակներին կամ ռուսաց զօրքի հետ միասին և կամ թե մի ուրիշ կերպով, որ աւելի յարմար կը լինի ներկայ աւագակային յարձակումների միջոցին, իսկ եթէ հարկ լինի՝ մի ինչպէք ձեր արյան վերջին կաթիլը (**Վլադիմիր Պետրոսեան**, Արարող պետք է մնայ Երեւանի կողմը, Պէյրուբ, 2001, 64-65):

Ներսես Աշտարակեցու կոչը մեծ արձագանք է գտել: Ամենուրեք հայերը ոտքի են կանգնել պարսկական դարավոր լուծը խորտակելու համար:

Թիֆլիսում կազմակերպվել է հայ կամավորների գունդը՝ իր կանոնադրությամբ ու հայոց պետականության խորհրդանիշ Ծիրանագույն դրոշով: Գունդը Ներսես Աշտարակեցու առաջնորդությամբ մեկնել է պատերազմի դաշտ:

Ղազախի և Շամշադինի շրջաններում էլ կազմակերպվել էր մեկ այլ գունդ՝ եպիսկոպոս Գրիգոր Մանուչարյանի հրամանատարությամբ:

Եսայի կաթողիկոսի և Դավիթ Բեկի ժամանակներից անցել էր մեկ դար: Այդ տևական ընդմիջումից հետո, հենց որ ռուսական զորքերը մոտեցել են Հայաստանի սահմաններին, հայ մարդը նորից համարձակություն է ունեցել զենք վերցնել, միանալ

ռուսական գորքերին և կռվել իր հայրենիքի ազատագրության համար:

Բայց դա բոլորը չէր: Տեղի էր ունեցել մեկ այլ զարմանալի երևույթ: Ժողովուրդը միշտ հայ հոգևորականներին ճանաչել է որպես հնազանդության քարոզիչներ, բայց այս անգամ, ի դեմս Ներսես Աշտարակեցու և Գրիգոր Մանուչարյանի, ժողովուրդը տեսել է սուրը ձեռքին հայրենիքի ազատության համար մարտնչող մարտիկների...

3. ԵՐԵՎԱՆԻ ԲԵՐՂԻ ԳՐԱՎՄԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հարկ չեմ համարում անդրադառնալ 1826-1828 թթ. տեղի ունեցած ռազմական գործողություններին, բայց միայն ուզում եմ ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել, թե այդ պատերազմի ընթացքում, 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին, ռուսական գորքերի և հայ կամավորների կողմից Երևանի բերդի գրավումը ինչ է նշանակել հայերի համար:

Իրադարձությունների ժամանակակից հայ մեծ լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը գրել է հետևյալը. «Դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը հայերի համար...: Զանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել. էս օրը, էս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել: Երևանի գրավումը Հարություն Ալամդարյանը գնահատել է որպես «Հայաստան աշխարհի փրկությունն անգութ պարսիկների երկաթն հնոցից»:

Իսկ հեռավոր Հնդկաստանից Մեսրոպ Թադիադյանը գրել է. «Աչքներդ լոյս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառը չարչարանքներից ազատվեց»:

Երևանի գրավմանը մասնակցած դեկաբրիստ Ե. Լաչինովը թողել է հետևյալ վկայությունը. «Հուզիչ է ազատագրված հայերի հրճվանքը: Սրտից է բխում նրանց արտահայտած ուրախությունը: Նրանք իրենց երկիրը հարսանքատան են նմանեցնում, որտեղ հիմա ամեն ինչ ցնցում է»:

Այսպիսին է եղել ժամանակակիցների վկայությունը: Եվ մենք պարտավոր ենք այդ իրադարձություններին նայել հենց նրանց, ժամանակակիցների աչքերով:

Կարևոր եմ համարում ներկայացնել նաև Հովհաննես Թումանյանի գնահատականը. «Հայ ժողովուրդն ազատվում էր մի դժոխքից, որ նրա համար ստեղծել էր պարսկական կոպիտ ու խավար բռնակալությունը, որի վայրագությունը ոչ մի սահման ու չափ չէր ճանաչում, ոչ օրենք, ոչ իրավունք, ոչ խնդիր, ոչ աղաչանք, ոչ կրոն, ոչ սրբություն, ոչ կայք, ոչ կյանք, ոչ կին, ոչ պատիվ, ոչ ամոթ, ոչ խղճմտանք...Եվ այդ դժոխքի միջնաբերդը

Երևանն էր:

- Երևանի առումով,- շարունակել է մեծ հայրենասեր բանաստեղծը,- Ռուսաստանին միացավ Մասիսի Էս կողմը գտնվող հայությունը ու Էդ օրվանից հայ ժողովրդի կյանքի ու պատմության մեջ բացվեց մի նոր շրջան: Կատարվեց Կովկասի հայության դարավոր տենչանքը:

4. ԵՐԵՎԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին գեներալ Պասկևիչի հրամանով կազմվել է Երևանի ժամանակավոր վարչություն և ներսես Աշտարակեցու, գեներալներ Բորոդինի և Կրասովսկու մասնակցությամբ:

Ժամանակավոր վարչության առջև դրված խնդիրներից էին.

1. Կարգ ու կանոնի հաստատում:
2. Երկրի սահմանների, ինչպես նաև Երևանի, Սարաղարապատի և Աբբասապատի բերդերի պաշտպանություն:
3. Ճանապարհների անվտանգության ապահովում:

Մեկ հազարից ավելի հայ կամավոր զինվորներ ռուսական զորամասերի հետ ձեռնամուխ են եղել երկրի սահմանների պաշտպանությանը:

Սա նոր երևույթ էր մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Հայ-ռուսական ռազմական համագործակցությունը շարունակվում էր նաև պատերազմից հետո:

5. ԹՈՒՐԵՄԵՆՉԱՅԻ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ռուս-պարսկական պատերազմում Ռուսաստանի տարած հաղթանակն ավարտվել է 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայում կնքված հաշտության պայմանագրով, որը ստորագրել են Ռուսաստանի կողմից գեներալ-թիկնապահ, Կովկասի առանձին կորպուսի հրամանատար Իվան Պասկևիչը և Պարսկաստանի կողմից՝ թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան:

Պետք է նշել, որ միջազգային դիվանագիտության պատմության մեջ այս պայմանագիրը հայտնի է նրանով, որ երբեք չի խախտվել:

Պայմանագրի 1-ին հոդվածում նշվում էր, որ ,ռուսաց կայսրի և պարսից շահի, նրանց թագաժառանգների և հաջորդների, նրանց տերությունների և երկու կողմերի հպատակների միջև հետ այսու առհավետ թագավորելու Է խաղաղություն, բարեկամություն և կատարյալ համաձայնություն:

2-րդ հոդվածով կողմերը համաձայնվել են Գյուլիստանի պայմանագիրը փոխարինել նոր պայմանագրի պայմաններով ու

որոշումներով:

3-րդ հոդվածով ,Պարսկական շահն իր անունից և իր թագաժառանգների և ժառանգորդների անունից ռուսական կայսրությանն է զիջում որպես նրա կատարյալ սեփականությունը Երևանի խանությունը՝ Արաքսի այս և այն կողմերում և Նախիջևանի խանությունը:

4-րդ հոդվածով որոշվել է երկու տերությունների միջև սահմանգիծը:

5-րդ հոդվածով ,Պարսկական շահն իր անունից և իր թագաժառանգների և հաջորդների անունից հանդիսավոր կերպով ընդունում է, որ վերը նշված սահմանագծի և Կովկասյան լեռների ու Կասպից ծովի միջև ընկած բոլոր հողերն ու բոլոր կղզիները, ինչպես և այդ երկրներում ապրող բոլոր քոչվոր և մյուս ժողովուրդներն առհավետ պատկանում են ռուսական կայսրությանը:

6-րդ հոդվածով Պարսկաստանը պարտավորվել է ,պատերազմի պատճառով ռուսական կայսրությանը պատճառած զգալի վնասները, ինչպես նաև ռուսահպատակների կրած կորուստներն ու վնասները փոխհատուցել դրամական վարձատրությամբ... քսան միլիոն ռուբլի արծաթով:

7-րդ հոդվածով պարսից շահի ցանկությանն ընդառաջելով, Ռուսաստանը Աբբաս-Միրզային ճանաչել է որպես պարսկական գահի հաջորդ, ,իսկ նրա՝ գահ բարձրանալուց հետո, նրան ճանաչել որպես պարսից տերության օրինական թագավոր:

8-րդ հոդվածով ռուսական առևտրական նավերն ազատ նավարկելու իրավունք ունեն Կասպից ծովում, իսկ Պարսկաստանն էլ պարտավորվել է նրանց ցույց տալ ամեն օգնություն: Նույնպիսի պարտավորությունն ստանձնել է Ռուսաստանը պարսկական առևտրական նավերի համար:

Իսկ ռազմանավերի վերաբերյալ նշվել է հետևյալը. ,Զանի որ շատ հնուց միայն ռուսական ռազմական դրոշ կրող նավերը կարող էին նավարկել Կասպից ծովում, ապա այս պատճառով նրանց այսօր ևս տրվում է և հաստատվում նախկին բացառիկ իրավունքն այն առումով, որ բացի Ռուսաստանից ոչ մի այլ տերությունն չի կարող ռազմական նավեր ունենալ Կասպից ծովում:

9 և 10-րդ հոդվածները վերաբերել են դեսպանությունների գործունեությանը, առևտրական հարաբերությունների ծավալմանը և այլն:

11-րդ հոդվածով վերականգնվել են երկու կողմերի հպատակների բոլոր պահանջները և բավարարվելու էին կառավարության գանձարանում եղած պարտքերը:

12-րդ հոդվածով պայմանավորվող կողմերը համաձայնվել են

Արաքս գետի երկու կողմերում անշարժ գույք ունեցող հպատակներին տալ ,եռամյա պայմանաժամ, որի ընթացում նրանք կարող են ազատ վաճառել կամ փոխանակել իրենց անշարժ գույքը:

Միաժամանակ ռուսական կողմի պահանջով նշվել է, որ սույն հոդվածը չի տարածվում Երևանի նախկին խանի, Նրա եղբոր և Նախիջևանի նախկին կառավարիչի վրա:

13-րդ հոդվածով պատերազմի ժամանակ գերի ընկած հպատակները չորս ամսվա ընթացքում ազատվելու էին և վերադարձվելու էին: Ազատված գերիներն ուղարկվելու էին Աբբաս-Արագ, որտեղ հանձնվելու էին երկու կողմերի կոմիսարներին:

Վերջիներս կարգավորելու էին ազատվածներին իրենց բնակության վայր ուղարկելու գործը: Նույնը վերաբերում էր նաև ռազմագերիներին:

14-րդ հոդվածով պայմանավորվող կողմերից ոչ մեկը ,չի պահանջի հանձնել այն փախստականներին և դասալիքներին, որոնք մյուս կողմի հպատակությունն ընդունել են մինչև վերջին պատերազմի սկսվելը կամ այդ պատերազմի ժամանակ:

Հոդվածում հատուկ կերպով ընդգծվել է, որ պայմանավորվող կողմերը որոշել են . Երկու կողմերի հպատակները, որոնք մեկ պետությունից անցել են կամ առաջիկայում կանցնեն մյուս պետությունը, կարող են բնակություն հաստատել և ապրել այն բոլոր վայրերում, ուր թույլ կտա այն կառավարությունը, որի իշխանության ներքո նրանք կգտնվեն:

15-րդ հոդվածում նշվում էր, որ Պարսկաստանի շահի կողմից ,Ադրբեջան կոչվող մարզի բոլոր բնակիչներին և աստիճանավորներին շնորհվում է բացարձակ և կատարյալ ներում: Նրանցից ոչ ոք, ինչ աստիճանակարգի էլ պատկանի, չի կարող պատերազմի կամ ռուսական զորքերի կողմից հիշյալ մարզերի ժամանակավոր գրավման ընթացքում իր արտահայտած կարծիների, արարմունքների կամ վարքի համար ենթարկվել հետապնդման, ինչպես նաև վիրավորանքի:

Բացի դրանից, այդ աստիճանավորներին և բնակիչներին կտրվի, այսօրվանից հաշված, միամյա ժամանակամիջոց, որպեսզի նրանք իրենց ընտանիքներով հանդերձ կարողանան պարսկական մարզից ազատ անցնել ռուսական մարզերը, որպեսզի կարողանան դուրս կրել և վաճառել իրենց շարժական գույքը, առանց հանդիպելու կառավարության կամ տեղական իշխանությունների կողմից հարուցված արևե արգելքի:

Այդ անձանց կողմից վաճառվող կամ դուրս տարվող գույքն ու իրերը չպետք է ենթարկվեն որևէ մաքսի կամ հարկի: Իսկ անշարժ գույքի նկատմամբ սահմանվում է հնգամյա

Ժամանակամիջոց՝ այն վաճառելու կամ նրա վերաբերյալ կամայական կարգադրություն անելու համար:

Այս ներումը, սակայն, չի տարածվում այն անձանց վրա, որոնք մինչև միամյա ժամանակամիջոցը լրանալը կգործեն դատական պարտքի ենթակա որևէ հանցանք կամ ոճիրե(**Յայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում(1828-1923)**),պրոֆեսոր Ջոն Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 65-72):

Թուրքմենչայի պայմանագիրը հայ ժողովրդի արևելյան հատվածին հնարավորություն է տվել ազատագրվել պարսկական տիրապետության ծանր լծից և իր հետագա ճակատագիրը կապել Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի հետ:

Այդ պայմանագրի 15-րդ հոդվածի հիման վրա Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայերին իրավունք է տվել գաղթել արդեն Ռուսաստանին միացված Արևելյան Յայաստան: Այդ իրավունքն առաջին հերթին տարածվել է Ատրպատականի այն տարածքների վրա, որտեղից հեռանալու էին ռուսական զորքերը:

Սկսվել է մեծ գաղթ: Արևելյան Յայաստան գաղթողները դրա մեջ տեսնում էին իրենց փրկությունը:

Գաղթի կազմակերպմամբ զբաղվել է Երևանի ժամանակավոր վարչության կից 1828 թ. փետրվարին ստեղծված ներգաղթի կոմիտեն:

1828-1829 թթ. Ատրպատականից Արևելյան Յայաստան է գաղթել 8245 ընտանիք՝ 45 հազար մարդով: Նրանք բնակություն են հաստատել Երևանում, Նախիջևանում, Օրդուբադում, Չանգիբասարում, Կարբիբասարում, Ապարանում և այլ վայրերում:

Վերոհիշյալ Երևանի ժամանակավոր վարչությունը գոյություն է ունեցել վեց ամիս: Անհրաժեշտ էր ստեղծել իշխանության նոր մարմին, որին Նիկոլայ Առաջինի հրամանով ձեռնամուխ է եղել այդ նպատակի համար ստեղծված հատուկ կոմիտեն:

Ի՞նչ մարմին պետք է ստեղծվեր: Ի՞նչ վարչական կառուցվածք պետք է լիներ:

Պարսկա-թուրքական իշխանությունները գործածությունից հանել էին ,Յայաստանե անվանումը: ,Յայաստանե անվանումը մոռացության էր տրվել: Յատուկ կոմիտեի անդամներից ոմանք գտնում էին պահպանել վարչական նախկին անվանումները:

Թուրքմենչայի բանակցությունների ժամանակ Յովսեփ Արղությանի թոռ Կոստանտին Արղությանը պապի թղթերի մեջ հայտնաբերել էր Սուլիորովի մասնակցությամբ կազմված հայ-ռուսական դաշնագրի նախագիծը, որտեղ հիշատակված էր

,Հայաստանե անվանումը:

Երբ Ա. Գրիբոեդովը ցարի հաստատման համար Պետերբուրգ էր տարել Թուրքմենչայի պայմանագիրը, Ներսես Աշտարակեցին նրան էր հանձնել Յ. Արղությանի կազմած վերոհիշյալ նախագիծը:

Վերոհիշյալ կոմիտեն հակված է եղել ընդունել ,Երևանի պրովինցիաե անվանումը: Պետերբուրգ հասած Գրիբոեդովը կոմիտեի անդամներին ներկայացրել է Արղությանի կազմած նախագծի պատմությունը:

Նրա փաստարկներն ընդունվել են և 1828 թ. մարտի 21-ին, Թուրքմենչայի պայմանագրի վավերացման հաջորդ օրը, Նիկոլայ Առաջինը ստորագրել է հրամանագիր, որտեղ նշվել էր. ,Պարսկաստանի հետ կնքված դաշնագրի համաձայն հրամայում եմ. Պարսկաստանից Ռուսաստանին միացված Երևանի և Նախիջևանի խանություններն այսուհետև բոլոր գործերում անվանել Հայկական մարզ և մտցնել մեր տիրոջսի մեջ:

Այս հրամանի համաձայն Երևանի ժամանակավոր վարչությունը վերացվել է և ձևավորվել է Հայկական մարզի վարչություն, որը հայերեն թարգմանվել էր ,Հայոց աշխարհե:

Մեծ է Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանի միացման պատմական նշանակությունը:

- Եվ մի շարք ռուս-պարսկական պատերազմներից հետո,- գրել է Յովհ. Թումանյանը 1913 թ. հունվարին,- վերջնականապես 1828 թվին Ռուսաստանը տիրեց Հին Սյունիքը, Գուգարքն ու Արարատյան երկիրը և միանգամ ընդմիշտ վերջ տվեց կոտորածներով, գաղթականություններով ու առևանգումներով հայտնի հայկական հարցին հայոց աշխարհի էս մասում կամ ուրիշ խոսքով՝ պարսկահայկական հարցին: Մնաց տաճկահայկական հարցը(**Յովհաննես Թումանյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր յոթերորդ, Երևան, 1995, էջ 12):

Հաճախ, առանձին հեղինակներ վիճում են, պնդելով, թե Հայաստանը ոչ թե միացել է Ռուսաստանին, այլ Ռուսաստանը նվաճել է Հայաստանը:

Եթե մենք այդ պատմական իրադարձությանը նայենք պարսիկների աչքերով, այո, ճիշտ է, Ռուսաստանը նրանից նվաճել է Արևելյան Հայաստանը:

Բայց մենք պարտավոր ենք այդ պատմական իրադարձությանը նայել մեր աչքերով, դրան վերաբերել այն ժամանակվա հայերի ցանկությունը գնահատելով: Այդպիսի դեպքում, իհարկե, պատմականորեն ճիշտ է, որ Հայաստանը միացել է

Ռուսաստանին: Այլապես այդ իրադարձությունը չէր ունենա այն բախտորոշ նշանակությունը, որի շնորհիվ.

Առաջին. Միանալով Ռուսաստանին Արևելյան Հայաստանը դարձել է հայ ժողովրդի ազգային համախմբման օջախ:

Երկրորդ. 1827 թ. Արևելյան Հայաստանում բնակվել է ընդամենը 25.151 հայ: Երեք տարի հետո այդ թիվը հասել է ավելի, քան 82 հազարի: Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչությունը փրկվել է ֆիզիկական ոչնչացման վտանգից:

Գտնվելով Ռուսաստանի և հետո Սովետական Միության կազմում 1990 թ. Հայաստանում հայ բնակչության թիվը հասել է մոտ չորս միլիոնի: Մեր հազարամյակների պատմության մեջ՝ հիրավի եզակի երևույթ:

Երրորդ. Արևելյան Հայաստանն ընդգրկվել է զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա կանգնած Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային պայմանների մեջ:

Չորրորդ. Ռուսաստանի և հետո էլ Սովետական Միության կազմում գտնվելու շնորհիվ, Հայաստանի հողի վրա պատերազմ չի եղել, ոչ մի օտար զավթիչ չի համարձակվել խանգարել հայ ժողովրդի խաղաղ կյանքը: Այդ ընթացքում հայ մարդը հնարավորություն է ունեցել կառուցել ու շենացնել իր երկիրը, ստեղծել բարձր զարգացած արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, մշակույթ ու գիտություն:

Եվ այս ամբողջը հասկանալու և գնահատելու համար հարկավոր է հիշել Թուրքիայի տիրապետության տակ մնացած Արևմտյան Հայաստանի ճակատագիրը:

Հարկավոր է չմոռանալ, որ օսմանյան Թուրքիան դարեր շարունակ կեղեքել ու հալածել է արևմտահայությանը և իր գործադրած բռնություններն ավարտել է 1915 թ. սկսած հայոց ցեղասպանությամբ, որին զոհ է գնացել մեկ ու կես միլիոն հայ և ամբողջովին հայթափվել է Արևմտյան Հայաստանը:

Ահա, վերջին հաշվով, հայ ժողովրդի ճակատագրում Թուրքիայի և Ռուսաստանի ունեցած դերի պատմական զուգահեռների գլխավոր տարբերությունը:

Ոմանց կողմից չնկատել կամ չհասկանալ այս պատմական իրողությունը, նշանակում է հեռանալ պատմականության սկզբունքներից և, մեղմ ասած, մեր ազգային անվտանգության շահերին չհամապատասխանող դիրքում հայտնվել...

6. ՈՐԻՄ-ԹՈՒՐԵԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

1828 թ. ապրիլի կեսերին սկսվել է ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմը Բալկանյան և Կովկասյան ռազմաճակատներով, որտեղ ռուսական զորքերը ձեռք են բերել նշանակալի

հաջողություններ, գրավելով բազմաթիվ քաղաքներ, ամրոցներ ու այլ բնակավայրեր:

Հարկ չեմ համարում ներկայացնել ռազմական գործողությունները, միայն կամենում եմ նշել, որ ռուսական զորքերի կազմի մեջ ավելի շատ հայեր էին մտել և ավելի կազմակերպված էին մասնակցում ռազմական գործողություններին, քան Պարսկաստանի դեմ մղված պատերազմի ժամանակ:

Արևմտահայերը Թուրքիայի դեմ Ռուսաստանի պատերազմը դիտում էին որպես թուրքական բռնակալությունից ազատագրվելու միջոց և ռազմական գործողություններին նրանց մասնակցությունը կրում էր համատարած բնույթ: Այդ մասին է վկայում կազմակերպված բազմաթիվ աշխարհագրային ջոկատների գոյությունը:

Հիշատակության արժանի են Բայազետում Մելիք-Մարտիրոսի հրամանատարությամբ գործող 500 հեծյալներից կազմված զինավառ խումբը, Երզրումի թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Կարապետ Բագրատունու նախաձեռնությամբ ստեղծված ջոկատը և շատ ուրիշներ:

Հայկական ջոկատները ռուսական զորամասերի հետ միասին եռանդով մասնակցել են Կարսի, Արդահանի, Երզրումի, Բայազետի, Ալաշկերտի և Արևմտյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերի ազատագրմանը:

Մեծ ու անչափելի էր նրանց ուրախությունը, որ վերջապես ազատվել են թուրքական դժոխքից: Եվ այս առումով էլ նրանք իրավացիորեն ռուսական զորքերին ընդունում էին որպես ազատարարների:

Սակայն, ռուսական զորքերի տարած հաղթանակները չէին համապատասխանում Անգլիայի նպատակներին: Հարկավոր էր կասեցնել ռուսական զորքերի հաղթարշավը: Հենց այդ նպատակով էլ Անգլիան փորձել է Պարսկաստանին ներքաշել Ռուսաստանի դեմ նոր պատերազմի մեջ:

Անգլիական գործակալների հրահրմամբ մոլեռանդ ամբոխը 1829 թ. փետրվարի 11-ին հարձակվել է Թեհրանում գտնվող ռուսական դեսպանատան վրա և սպանել է դեսպան Ալեքսանդր Գրիբոեդովին:

Անգլիացիները համոզված էին, որ Գրիբոեդովի սպանությամբ Ռուսաստանը պատերազմ կսկսի Պարսկաստանի դեմ:

Սակայն, պարսից շահը շտապել է Նիկոլայ Առաջինին նվեր ուղարկել հայտնի ,Շահ ավաստե անունով թանկարժեք նվերը, պաշտոնապես ներողություն խնդրելով կատարված ողբերգության համար և պարտավորվել է անհապաղ կատարել Թուրքմենչայի պայմանագրով ստանձնած բոլոր

պարտավորությունները: Նիկոլայ Առաջինը բավարարվել է դրանով և ծախողվել է Անգլիայի մտադրությունը:

Երբ հաղթանակներ տանելով, ռուսական բանակը մոտեցել է Կոստանդնուպոլսին և Սևծովյան նեղուցներին, Անգլիան, Ֆրանսիան և Ավստրիան այլևս չեն թաքցրել իրենց նպատակը՝ պաշտպանել թուրքիային: Նույնիսկ անգլիական ռազմական նավատորմը հրաման էր ստացել՝ հենց որ ռուսական զորքերը շարժվեն Կոստանդնուպոլսի վրա, անհապաղ մտնել նեղուցներ և ռազմական գործողություններ սկսել ռուսական զորքերի դեմ: Ուժի այս ցուցադրության հետ միասին եվրոպական տերությունները սկսել են Ռուսաստանի վրա դիվանագիտական ճնշում գործադրել և հարկադրել նրան արագացնել հաշտության կնքումը, ինչի մասին պարտված թուրքական սուլթանը խնդրել էր Ռուսաստանին:

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվել է 16 հոդվածից բաղկացած հաշտության պայմանագիր:

Պայմանագրի մի շարք հոդվածներ վերաբերել են Բալկանյան երկրներին:

Առանձին հոդվածով Թուրքիան ճանաչել է Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի ու Թուրքմենչայի պայմանագրերով Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին:

Չնայած պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերը գրավել էին Արևմտյան Հայաստանից Երզրումը, Արդահանը, Բայազետը, Վլաշկետը; Կարսը և այլ բնակավայրեր, սակայն արևմտյան տերությունների և առաջին հերթին Անգլիայի ճնշման ազդեցությամբ Ռուսաստանը հարկադրված է եղել պայմանագրով այդ տարածքները վերադարձնել Թուրքիային:

13-րդ հոդվածում ասվում էր, որ պայմանավորվող կողմերը ,ընդհանուր թողություն և լիակատար ներում են պարգևում իրենց բոլոր, ամեն դիրքի հպատակներին, որոնք պատերազմի ընթացքում...մասնակցել են պատերազմական գործողություններին կամ իրենց վարքով և կարծիքներով դրսևորել են նվիրվածություն երկու պայմանավորվող տերություններից որևէ մեկի նկատմամբ: Ուստի այդ անձանցից ոչ ոք իր նախկին արարքների համար չի ենթարկվի անհանգստության կամ հետապնդումների ոչ իր անձի, ոչ իր գույքի վերաբերմամբ, ավելին նրանցից յուրաքանչյուրին իրավունք է տրվում սորից տեր կանգնելով իր նախկին ունեցվածքին, հանգիստ, օրենքների հովանավորության ներքո, վայելել իր ունեցվածքը, կամ, երկյուղ չկրելով ոչ մի տեսակ նկրտումներից և հալածանքներից, ծախել այն 18 ամսվա ընթացքում, եթե կցանկանա իր ընտանիքով և շարժական

գուլքով հանդերձ սեփական ընտրությամբ վերաբնակվել մյուս տերության հողում:

Բացի դրանից, երկու կողմերի հպատակներին, որոնք բնակվում են Բարձր Դռանը վերադարձվող կամ Ռուսական կայսրության արքունիքին զիջվող մարզերում, տրվում է ` նաև 18-ամսյա ժամանակամիջոց, հաշված սույն հաշտության պայմանագրի վավերացումների փոխանակման օրից, որպեսզի նրանք, եթե հարկավոր համարեն, կարողանան իրենց, պատերազմից առաջ կամ հետո ձեռք բերած, սեփականության վերաբերմամբ անել կարգադրություն, և իրենց դրամագլուխներով ու շարժական գուլքով անցնել պայմանավորվող տերություններից մեկի կամ մյուսի երկիրը(Յայաստանը **և սովետական միջազգային դիվանագիտության և փաստաթղթերում...**, էջ 81):

Այս հողվածի հիման վրա Արևմտյան Յայաստանի այն քաղաքներից ու բնակավայրերից, որոնք պայմանագրով վերադարձվել էին Թուրքիային, հայերը սկսել են զանգվածաբար գաղթել Արևելյան Յայաստան:

Արևմտյան Յայաստանից ընդամենը գաղթել է 14047 ընտանիք` 100 հազար մարդ (**Ա. Երիցեան**, Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում, հ. 1, Թիֆլիս, 1894, էջ 441-442):

1822 թ. Սրբազան դաշինքից Վերոնայի կոնգրեսում քննարկվել է հույն ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի, ինչպես նաև Բալկանյան երկրներում տիրող իրավիճակի հարցը, որն ուղղակիորեն կապված էր Թուրքիայի հետ:

Այդ քննարկման ժամանակ էլ առաջին անգամ միջազգային դիվանագիտության մեջ օգտագործվել է ,Արևելյան հարցե արտահայտությունը:

Յետագայում եվրոպական տերությունների, Ռուսաստանի քաղաքականությունն ուղղված էր Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդներին պաշտպանելու միջոցով իրենց շահերի լուծմանը: Եվ Թուրքիայում իրենց շահերի ամրապնդման համար այդ տերությունների մղած դիվանագիտական պայքարը պատմության մեջ հայտնի է դարձել ,Արևելյան հարցե անունով:

1829 թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրով Արևմտյան Յայաստանի հարցը նույնպես մտել է դիվանագիտության ոլորտ: Ճիշտ է, այդ պայմանագիրը ստորագրվել է երկու տերությունների միջև, բայց դրա կնքման մեջ թեյադրող դեր են խաղացել եվրոպական տերությունները և առաջին հերթին, Անգլիան, որոնց ուղղակի ճնշմամբ Ռուսաստանը հարկադրված է եղել Թուրքիային զիջել

իր կողմից գրաված Արևմտյան Հայաստանի տարածքը:

Ադրիանապոլսի պայմանագրով Ռուսաստանը չի հասել իր նպատակին՝ իր տիրապետության տակ պահել պատերազմի արդյունքով Թուրքիայից գրաված Արևմտյան Հայաստանը: Դրա հետ միասին եվրոպական տերությունների պնդմամբ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության մեծ մասը մնացել է թուրքական տիրապետության տակ:

Այսպիսով, Ադրիանապոլսի պայմանագրով Արևմտյան Հայաստանն ու նրա հայ բնակչությունը մնացել են թուրքական տիրապետության տակ, որի արդյունքով էլ միջազգային դիվանագիտության մեջ առաջացել է Հայկական հարցը, որպես Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մաս:

- Հայկական հարցը,- գրել է Հովհ. Թումանյանը 1913 թ. հունվարին,- վայրենի կոտորածների և կեղեքումների հարց է, հալածանքների ու գաղթականությունների հարց է, նա գերազանցորեն ֆիզիկական գոյության խնդիր է: Եվ նրա հաջողությունը միշտ կապված է եղել Ռուսաստանի հաջողության հետ: **Ով վեր է կացել Ռուսաստանի հաջողության դեմ, վեր է կացել հայկական հարցի հաջողության դեմ, և ով Ռուսաստանի դեմ պաշտպանել է Տաճկաստանին, նա մեղսակից է տաճկական զազանություններին ու հայկական սարսափներին**(ընդգծումն իմն է-Վ.Պ.):

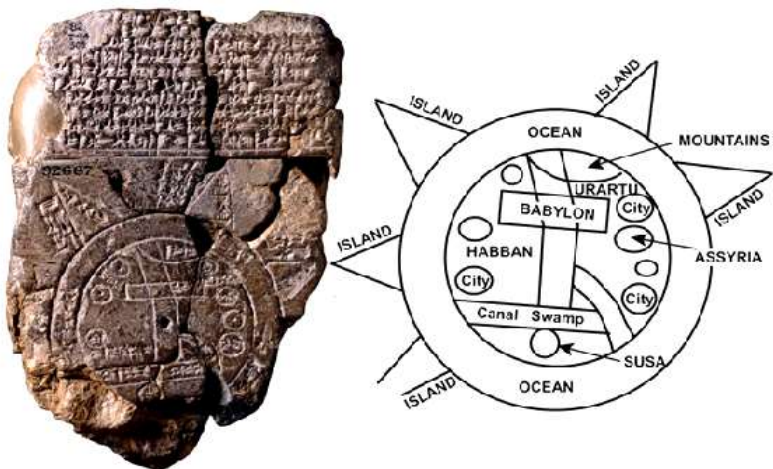
Նա պատասխանատու է հայ ժողովրդի ծով արյան ու մարդկության պատմության առաջ: Եվ տեղ չկա խուսափելուե(Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր յոթերորդ, Երևան, 1995, էջ 15-16):

Նշելով Թուրքմենչայի պայմանագրի 190-ամյակը, մենք պարտավոր ենք 21-րդ դարի բարձունքից հետադարձ հայացք նետել դրա հետ կապված իրադարձությունների վրա և պատշաճորեն գնահատել հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի համար ունեցած անգնահատելի նշանակությունը:

Armenia in the ancient geographical sources

Ed. Baghdasarian

Relatively a lot of findings were discovered during excavations in Babylonia and other countries of Mesopotamia, where clay tiles or tablets served as a material for writing, and acquired incomparable durability after backing.

The oldest finds, dating back to 2400-2200 BC, with a schematic picture of Mesopotamia represent the river, flowing along the valley, between two mountain countries; before emptying into the sea, the river forms a delta, the situation of the countries is indicated by means of circles.

Among engineering **maps** saved, there is a piece plate with plan Nippura city in Mesopotamia, which represents the walls and gates of the city, the most important buildings, canals and other facilities.

There are also isolated images, reproducing speculative presentation of ancient people about structure and boundaries of the world. Among them there is a Babylonian tablet of 6th century BC, accompanied by the text. It depicts the Earth as a flat circle, washed by Ocean, named “Bitter River”. Mountains, which descend to the river Euphrates, are situated in the north. Gulf (Persian) extends deep into the land. Babylon is placed in the center of the Earth. Assyria is represented to the north-east of Babylon, in the north adjoining with the country Urartu (Armenia). In addition to Babylon several other cities are also indicated on the **map** by oval mark. Behind the Ocean lie seven islands, symbolizing the unknown world. The concept of the world in the form of disk, surrounded by ocean, with the public or religious center of the country, was widespread and even appeared on **maps** of the early Middle Ages¹.

¹ - <https://mapstor.com/articles/history-of-cartography.html>

Tabula Peutingeriana (Peutinger map)

Drawn in 1265 by a monk from Colmar and made up of 11 parchment scrolls measuring approximately 34 cm high by 6,74 m. long when assembled, this document was discovered in 1494 by Konrad Meissel, alias Celtes, and given in 1507 to an Antiquarian of Augsburg, Konrad Peutinger. The map is a copy of the Roman original, and covers Europe (without the Iberian Peninsula and the British Isles), North Africa, and parts of Asia (including the Middle East, Persia, and India). The original map which the surviving copy is based on is thought to date to the 4th or 5th century and was itself based on a map prepared by Agrippa during the reign of the emperor Augustus (27 BC – AD 14).

The map was discovered in a library in the city of Worms by German scholar Conrad Celtes in 1494, who was unable to publish his find before his death and bequeathed the map in 1508 to Konrad Peutinger, a German humanist and antiquarian in Augsburg, after whom the map is named. The Peutinger family kept possession of the map for more than two hundred years until it was sold in 1714. It then bounced between several royal and elite families until it was purchased by Prince Eugene of Savoy for 100 ducats; upon his death in 1737, it was purchased for the Habsburg Imperial Court Library in Vienna (Hofbibliothek). It is today conserved at the Austrian National Library at the Hofburg palace in Vienna.

In the map Armenia is located to the north of the Mesopotamia, near Media. The names of Armenian cities that can be recognized are Tigranokerta (Tigranakert), Artaxata (Artashat), Raugona (probably Bagrewan) and Vastauna (Possibly Vostan).

The major roads of Ancient Armenia on Peutingerian map is presented in the next section.

The World Map of Eratosthenes, reconstructed by von Spruner in 1855 is dated around the third century BCE. The three continents are shown named Europe, Asia and Libya. Armenia is placed in the middle of the world, just south of the Caspian and Black Seas.

The name of Armenia appears in many of the Greco-Roman geographical and historical texts and books. The Greek philosopher and geographer Eratosthenes (c. 276–194 BC) accepting the existing theory of the earth being spherical, suggested that it was the center of the universe and all the celestial bodies revolved daily around it. His world map includes the country of Armenia².

Among European travelers, who in 25 BC crossed the Mare Nostrum (Mediterranean Sea) to visit Alexandria, was a young man named Strabo. Born in Amasia, the capital of the former kingdom of Pontus, he was a very important figure in the history of cartography.

Strabo (c. 63 BC – 24 CE) was one of the giants of geography. His Geography volumes were completed in the second decade of our era, containing almost everything known about geography and cartography during his time. Strabo's description of Armenia occupies many pages of description of the land and its people and includes over 60 references to this country.

Almost everything we know about Greek cartography up to Claudius Ptolemy (150 AD), originates in the writings of Strabo.

²- R. Galchian, A Brief History of the Maps of Armenia, Journal of Armenian Studies, Armenian National Academy of Sciences, Yerevan, 2013 , pp. 83-107.

Strabo's description of Armenia occupies many pages of description of the land and its people and includes over 60 references to this country.

Some world-famous cartographers have prepared maps of the world according to the descriptions provided by Strabo, which invariably include Armenia, located north of Mesopotamia and south of the Caucasus.

Title page from Isaac Casaubon's 1620 edition of *Geographica*

Strabo takes in history and in this story a strange place. It is doubtful that he has made at least some personal contribution to the treasury of human knowledge; hardly in his life he has made at least one map. But the "Geography" of Strabo - work in 17 books - is the main key to the history of ancient cartography, simply because this manuscript survived and was published, while most other works and maps were lost or destroyed.

Claudius Ptolemaeus of Alexandria, or Ptolemy as he is generally known (c. 90-168 CE) was the most important figure in geography and cartography of the old world, whose books and maps were used extensively well into the sixteenth century. (Source: University of Florida George A. Smathers Libraries: Holy Land maps).

1st Map of Asia Bithynia & Pontus, Asia, Lycia, Pamphylia, Galatia, Cappadocia, Cilicia, & Lesser Armenia (Armenia minor)

[3rd Map of Asia Colchis, Iberia, Albania, Greater Armenia](#)

The name of Armenia is always present on the maps of the Christian era since it was the first and only Christian country east of Asia Minor – Anatolia. In Christian cartography Armenia is frequently identified with Mount Ararat and Noah's Arc, as per the biblical account of the Flood. In some maps the Garden of Eden or Terrestrial Paradise is shown inside or adjacent to Armenia.

The oldest Roman map is the 'Peutinger Map', the archetype of which dates from the middle of the first century CE. This is a road map is some 34 cm wide and 6.4 metres long, a fifth-century copy of which has survived. The map shows various routes radiating from Rome to the four corners of the empire, including Armenia, where the names of Artashat, Bagrewan (misspelled Raugona), Vostan (Van) and Tigranakert are recognizable.

With the coming of Christianity and religious fervour, especially under the influence of the Biblical theory of the Creation, the western science of cartography suffered immensely and there was no advance at all in the field from the second to the fifteenth century CE, except for cosmetic modifications and representations. In the western Christian world during this period all the old theories and scientific works were pushed aside and were replaced with new 'facts' based on the teachings of the scriptures.

Since the sixth century the spherical earth was replaced by a flat disc-shaped one, divided into three continents and surrounded by the oceans. This was adopted by Isidore of Seville (c. 560–636), who included the T-O map of the world (see below) in his *Etymologiae*. This type of maps appeared in hundreds of manuscripts and, with some modifications, formed the backbone of the Christian cartography for almost 1000 years.

The maps developed according to this doctrine were simple ones called T-O maps, which came into being in the Middle Ages. These maps, if they could be called that, showed the earth in the shape of a circle, or letter O, with the letter T inserted into it, in order to divide it into three known continents, hence the name, which could also be short for 'Orbis Terrarum'. In these maps east was invariably at the top, where Paradise was also located. The vertical line forming the stem of the letter T represented the Mediterranean Sea and the two parts of the cross bar were the Rivers Nile and Don, thus dividing the world into the three known continents, the largest being Asia and the smaller two Europe and Africa. Many of these maps have survived in various manuscripts and in varying sizes from 10 cm to a few metres in diameter. The later versions of T-O maps contained details of counties and towns, with many descriptions. On these maps Armenia was always represented as the country where Mount Ararat could be found and Noah's Ark had landed.

During the eighth century, the Spanish Benedictine monk Beatus of Liebana created his own more decorative version of a T-O map (see Fig. 5). This style was adopted by others, giving rise to a number of similar maps, called Beatus maps. In most Beatus maps Armenia is featured prominently, located next to Paradise and south of the Caucasus Mountains.

This is a world map prepared for Beatus's *Commentarium in Apocalipsin*, dating from the eighth century. This is an elaborate T-O map with east at the top, where Paradise is shown. Left of the map the name "Armenia" is inscribed below the Caucasian Mountains (green). The vertical blue mass is the Mediterranean Sea with its abundant islands. The heads represent the ten Apostles placed where they preached.

The small and simple T-O maps gradually gave way to more elaborate ones, depicting towns, cities or even some fauna and flora. Two of the most important and large scale maps of this type are the Ebstorf Map, which had a diameter of

about 3.6 metres (destroyed during the Second World War) and the ‘Mappa Mundi’ (World Map), dating from the thirteenth century, kept in the Hereford Cathedral, England. Both these maps show Armenia in the relatively correct geographical position, with particular attention being paid to Noah’s Ark and Mount Ararat. The third similar map is kept in Vercelli, Italy but was heavily damaged during careless restoration work³.

One of Islamic cartography’s most important foundations is the Balkhi School of geography and maps, which generally described the Islamic countries located in the Persian Gulf, Caspian, Arabian and Red Seas, the eastern Mediterranean and the Indian subcontinent. However, Armenia, together with Russia and Bulgaria, does appear on most Islamic world maps, some of which also include the names of other European countries such as Spain, France and Germany.

There are a number of important cartographers in the Islamic world including the Persian geographer and scientist Abu Reihān al-Birunī (973–1048 CE), who travelled extensively and wrote books on geography, other Persians such as Ibrahim Ibn Mohammad al-Farsi, known as al-Istakhri (died c. 957 CE), al Muqaddasi (945-1000CE), Sadiq Isfahani and Abu Zakariya Ibn Muhammad al-Qazwini (1203–83), Arabs Ibn Hauqal (d. 934 CE) and Idrissi (1099–1166 CE).

All of the above geographers have produced books describing the world, countries and peoples. As mentioned above, all Balkhi school books contain a world map, as well as 16-20 regional maps, depicting mainly the Islamic world. The only exception being the Christian country of Armenia, which is included on the regional map dedicated to the South Caucasus. This regional map is entitled “The map of Azerbaijan, Arran and Armenia”, where Azerbaijan is placed south of the Arax River as one of the Iranian provinces and Arran (Caucasian Albania), always placed north of the Arax. Armenia is shown straddling the Arax and extending westward⁴.

The most famous of Arab geographers of the era was Ibn al-Sharif al-Idrisi or Edrisi (who was born in Ceuta, Morocco, and studied in Cordoba, 1100-1165). After his extensive travels to many parts of the world he was invited to work for the Norman king Roger II of Sicily, for whom he produced a silver globe of the world inscribed with the contemporary map of the known world. In his maps Idrisi includes the countries of Greater Armenia and Lesser Armenia. His atlas of the world known as The Book of Roger also includes much detail about Armenia and names many Armenian cities.

³ - R. Galchian, A Brief History of the Maps of Armenia, Journal of Armenian Studies, Armenian National Academy of Sciences, Yerevan, 2013 , pp. 83-107.

⁴ - Ibid

In Ottoman Turkey the most important geographers of the seventeenth century were Mehmet Zilli Ibn-Dervish (1611-1684) better known as Evliya Chelebi, who was a traveler and wrote books about his travels in the neighbouring countries, and Mustafa Ibn- Abdullah (1609–1657) known as Katib Chelebi or Haji Khalifah, who also travelled widely and produced the first important geography book called *Jehān Numā*, describing various parts of the world. In addition to detailed descriptions, their manuscripts refer extensively to Ottoman and Persian-occupied Armenian territories and cities, accompanied by some map sketches.

Portolans are marine charts and maps prepared for the seafaring peoples, generally depicting the shorelines and ports of the Mediterranean. Portolans of the Mediterranean include much information about the coastline of Asia Minor in the Black Sea as well as all the Mediterranean shores. The Armenian kingdom of Cilicia, located in the north-eastern corner of the Mediterranean, features prominently in many Mediterranean portolans of that period, sometimes surrounded by a green arch. This was predominantly due to the fact that the ports of Cilician Armenia were Christian ports, and the mapmakers wanted to show them as friendly to the European seafarers. Greater Armenia, being landlocked, would normally not be expected to appear on portolans, since it was out of their useful range. However, this appears not to be true.

In the Italian and Catalan portolans of the Mediterranean area details of the coastlines are shown amazingly accurate and consistent, generally being very advanced for their time. The curious fact is that on majority of the portolans of the East Mediterranean area Armenia also appears. Armenia Maior (Greater Armenia) is generally depicted with a range of mountains, which are shown as the source of the Rivers Euphrates and Tigris, sometimes as well as a third river, the Arax, flowing from these mountains north and west towards the Caspian Sea. These maps also show Mount Ararat placed in Armenia, with Noah's Ark perched on top (usually shown sideways) and many include the Armenian populated cities of Arzena (Erzinjan) and Malatia.

Some of the well-known European geographers and cartographers of the period who have produced maps and atlases of great importance are the following:

- Martin Waldseemüller (1470-1520)
- Sebastian Münster (1489-1552)
- Gerardus Mercator (1512-1594)
- Abraham Ortelius (1528-1598)
- Willem Janszoon Blaeu (1571-1638) and his son Johannes (1596-1673)
- Christopher Saxton (1542-1610)
- John Speed (1552-1629)
- Henricus Hondius (1587-1638)
- Jan Jansson (1588-1664)
- Nicolas Sanson (1600-1667) and others

Most atlases of the above cartographers include a map of the Turkish Empire, which shows Armenia divided between the Ottoman and Persian Empires. Although not having an independent country, the name of Armenia appears on the territory surrounding Lake Van, Lake Sevan and Mount Ararat, since here were the lands where the Armenians were autochthonous⁵.

Above detail of the area between the Black and the Caspian Seas is from Kohler's 1718 map *Historic Orient*. Armenia is divided between the Ottoman and Persian empires and is shown extending from Amid (Tigranakert) to the confluence of Kura and Arax Rivers. Aderbigana or Atropatena (Azerbaijan) is the north-western province of Iran, south of the Arax River, while the territory of the present-day Republic of Azerbaijan is named Albania, placed north of the River Kura and east of Iberia (Kartli).

Guillaume Delisle (1675-1726) produced many atlases such as the "Atlas de Géographie" in 1707 as well as the "Atlas Russicus", the first large-scale atlas of Russia, in 1745. This atlas includes maps of the Caucasus, the Caspian Sea, Persia and Turkey. On these detailed maps one could see that Armenia was shown over an area extending from Mush to Artsakh. Azerbaijan is shown as the

⁵ -Ibid.

north-western Province of Iran, south of the River Arax and, the territory north of the river is named Shirvan, Shaki etc. It could be clearly seen on all maps that until 1918 there was no Azerbaijan existing north of the Arax, while Atropaten-Azerbaijan did exist as an Iranian province, always situated on the southern shores of the River Arax.

Guillaume Delisle's 1730 Map of the Caspian Sea and its Neighbouring Territories clearly shows that Azerbaijan (yellow) is the province south of the Arax and is part of Iran. To its north, across the river are the lands called Chirvan, Chamaki, Derbent and Tabassaran, presently occupied by the Republic of Azerbaijan. Armenia (green) covers all of Eastern Armenia as well as most of the Western Armenia⁶.

Falsification of the Armenian geographical names

Turkish policies of Turkification and Kurdification of original Armenian toponyms is not a new phenomenon. Geographical name changes in Turkey have been undertaken, periodically, in bulk from 1913 to the present by successive Turkish governments. Thousands of names within the Turkish Republic or the Ottoman Empire have lost or departed from their popular or historic alternatives in favour of recognizably Turkish names, as part of the Turkification policy. The governments have argued that such names are foreign and/or divisive against Turkish unity. Names changed were usually of Armenian, Greek, Georgian (including Laz), Bulgarian, Kurdish, Assyrian or Arabic origin. Turkification of the original Armenian names has been continuously practiced in a condition that even one millimeter of the lands that today is called Turkey does not belong to the Turks, Turks are invaders, who have fabricated "Turkey" by murdering and assimilating local peoples and extorted their lands, resources, lives, dignity, everything. The same has happened in a fake country called Republic of Azerbaijan, by the same type of murderers, plunderers, robbers.

⁶ -Ibid

The policy commenced during the final years of the Ottoman Empire and continued into the Turkish Republic. Under the Kemalist oriented government, specialized governmental commissions were created for the purpose of changing names. Approximately 28,000 topographic names were changed, which included 12,211 village and town names and 4,000 mountain, river, and other topographic names. Most name changes occurred in the eastern regions of the country where minority ethnicities form a large part or a majority of the population. Policies at times included banning the use of foreign names that were considered divisive and inappropriate.

The Committee of Union and Progress took the reins of the Ottoman government through a coup d'état in 1913. At the height of World War I and during the final years of the Ottoman Empire, when the ethnic cleansing policies of non-Muslim Greek, Armenian, and Assyrian minorities were underway, Minister of War Enver Pasha issued an edict (ferman) on October 6, 1916, declaring:

It has been decided that provinces, districts, towns, villages, mountains, and rivers, which are named in languages belonging to non-Muslim nations such as Armenian, Greek or Bulgarian, will be renamed into Turkish. In order to benefit from this suitable moment, this aim should be achieved in due course.

General Directorate of State Archives of the Republic of Turkey, İstanbul Vilayet Mektupçuluğu, no. 000955, 23 Kânunuevvel 1331 (October 6, 1916) Ordinance of Enver Paşa

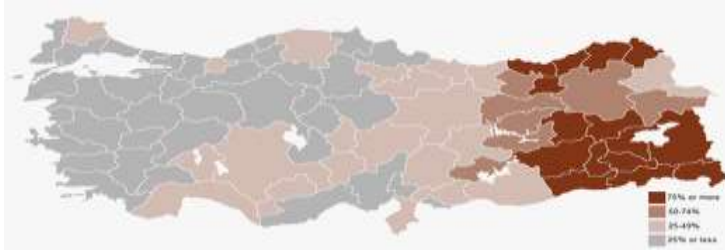
Turkish nationalism and secularism were two of the six founding principles of the Turkish Republic. Mustafa Kemal Atatürk, the leader of the early decades of the Republic, aimed to create a nation state (Turkish: Ulus) from the Turkish remnants of the Ottoman Empire. During the first three decades of the Republic, efforts to Turkify geographical names were a recurring theme. Imported maps containing references to historical regions such as Armenia, Kurdistan, or Lazistan (the official name of the province of Rize until 1921) were prohibited⁷.

In an article, titled “28,000 toponyms were changed. Nobody knows which one comes from which language”, Ş. Türker has included among Kurdish names such indisputably Armenian toponyms as Van, Antep (Aintap), Kharpet (Kharberd), Erzincan (Erzinjan<Erznka), Chermig (Jermuk), Kaghzman (Kaghzvan), Dersim, Tekor, Gerchanis (Kerchanitz, Kirchanitz), Palin (Balı), Jolemerk (Joulamerk), Gogsin (Koksi), Kers (Kars), Poulour (Blour), Bertak (Bertak), Gheghi (Keghi), Chermen (Jerme), Qop (Kop), Chemishgezek (Chemeskatsag), Terjan (Derjan), Kemah (Kamakh), Ispir (Sper), Zaroushat (Zarishat), Artemetan (Artamed), Erdish (Arjesh), Zedkan (Zatkan), Tatos, Egin (Akn), Toukh, Keban (Kapan), Siverek (Sev Averak), Jirmik (Jermik), Sert (Sghert), Erkhvan-Argouvan (Argavan), and even Erzeroum (Erzroum<Erzen-el-Rum<Artsen-el roum), Kilis (which is a distorted version of the word “Yekeghetsi”, meaning Church), etc.²⁹ It remains a mystery why and how the Muslim Kurds came to name their settlements Church (Kilis)?.

A special article devoted to the changes of toponyms was included in the 1949 Provincial administrative law (II İdaresi Kanunu). Furthermore, a “Specialized Organization for Renaming Toponyms” (“Ad Değiştirme İhtisas Kurulu”) was

7 - Wikipedia: *Geographical name changes in Turkey.*

initiated in 1957. This organization renamed 653 settlements in Erzurum, 169 in Adana, 366 in Erzinjan (Yerznka), 224 in Adyaman, 70 in Moughla, 88 in Afion, 70 in Eskişehir, 297 in Moush, 374 in Aghre (Ararat), 279 in Gaziantep (Aintap), 24 in Nevşehir, 99 in Amasia, 167 in Giresoun (Kirasoun), 647 in Nighdeh, 193 in Ankara, 343 in Gyumushkhaneh, 134 in Ordou, 168 in Antalya, 128 in Hakkari, 105 in Rize, 101 in Ardvin, 117 in Hatay (Alexandretta/Iskenderun), 117 in Sakaria, 69 in Ayden, 185 in Sparta, 110 in Balekesir, 112 in Ichel, 392 in Siirt (Sghert), 32 in Bilejik, 21 in Istanbul, 59 in Sinop, 247 in Bingyol (Byurakn), 68 in Izmir (Smyrna), 406 in Sivas (Sebastia), 236 in Bitlis, 398 in Kars, 19 in Tekirdagh, 182 in Bolou, 295 in Kastamonu, 245 in Tokat (Eudokia), 49 in Bourdour, 86 in Kayseri (Cesaria), 390 in Trebizond, 136 in Boursa, 35 in Krklareli, 273 in Dersim, 53 in Chanakkaleh, 39 in Kershehir, 389 in Shanli Ourfa (Ourha), 76 in Chankere, 26 in Kojayeli, 47 in Oushal, 555 in Chorum, 217 in Malatia, 156 in Zongouldak, 20 in Edirne, 647 in Mardin, 555 in Diarbekir, 83 in Manisa, 383 in Elazegh (Kharberd), and 105 in Kahraman Marsh.

After research work on 75.000 toponyms, the “Specialized Organization” changed 28.000 names, among which 12.000 were village names. According to H. Tunçel’s estimates, 12,211 villages were renamed during the period of 1940-2000, which constitutes approximately 35 per cent of the villages⁸.

Armenian geographical names renamed in Turkey

In the main body of the encyclopedia when presenting a geographical name, the original geographical names are also given.

⁸ - Lusine Sahakian, *Turkification of the toponyms in the ottoman empire and the republic of Turkey*, Montreal, 2010, pp.17-19.

سرزمین‌های جداشده و تهدید تمامیت ارضی ایران (۱)

دکتر میر مهرداد میرسنجری

آغاز سخن

موقعیت استراتژیک ایران بزرگ در باختر آسیا در طول تاریخ همواره زمینه رشک و وسوسه دشمنان قسم خورده ایران زمین را برای هر چه کوچک تر کردن این سرزمین اهورایی را به همراه داشته است.

در تازه ترین نمونه، «شیخ عبدالله بن زاید»، وزیر امور خارجه کشوری که یک سی و ششم ایران جمعیت و یک بیستم ایران وسعت دارد گستاخانه و بی شرمانه در کنار دبیر کل ناتو اعلام کرده: "... با این که ایران بزرگترین شریک تجاری امارات در منطقه است... تنها هدف ما بازپس گیری این جزایرو پایان دادن به اشغال آنهاست (!!) و امارات از هرگونه داوری بین المللی در این خصوص استقبال می کند. (!!).

در طول کمتر از دوست سال دشمنان قسم خورده تاریخی ایران به ویژه انگلیس و روسیه جهت دستیابی به اهداف بلند مدت استعماری خود سرزمین های وسیعی را در ایران شرقی و ایران شمالی به اشغال خود در آوردند که هر یک بعد ها با نام های گوناگون در قالب کشورهای مختلف در پیرامون ایران اعلام موجودیت کرده اند که امارات متحده و بحرین از آن جمله هستند.

انگلیس که هندوستان را در اشغال خود داشت جهت حفظ آن گوهر ارزشمند ، مرز های تاریخی شرق ایران با هند که قرن های متمادی منطبق با رود سند بوده را بر هم زد و با کمک خود فروختگان میهن فروشی چون آقاخان محلاتی و میرزا آقاخان نوری ایران شرقی، شامل بخش اعظم بلوچستان، مکران، هرات و افغانستان را از سرزمین مادری ایران بزرگ جدا ساخت. بر اساس وصیت نامه پتر (تزار روس) که دستیابی گام به گام به آب های گرم خلیج فارس را استراتژی بلند مدت همه نسل های روسیه عنوان کرده بود، هزاران کیلو متر از سرزمین های تاریخی ایران در غرب (قفقاز، اران و شروان، گرجستان و...) و شرق دریای مازندران (ورارود شامل مرو، اشک آباد، سمرقند و بخارا و...) اشغال شد ...

بد نیست در این جا به دو نمونه عبرت انگیز از خودفروختگی و بی لیاقتی حاکمان قاجاریه در از دست دادن سرزمین های کشورمان اشاره کنیم:

میرزا آقاخان نوری صدر اعظم ناصر الدین شاه میرزا به عنوان قوی ترین مافیای قدرت در ایران به رهبری مادر ناصرالدین شاه با گرفتن حکم قتل امیرکبیر توسط شاه مست گریان، توانست برای ۷ سال صدارت را به عهده بگیرد. او که مستقیماً با دربار انگلیس در ارتباط بود یک سال بعد از قتل امیرکبیر به پاس قدردانی از حمایت انگلیسی ها از وی، بدون مقدمه و هیچ دلیل آشکاری قباله شهر هرات را تنظیم نموده به انگلیسی ها واگذار کرد و این گونه بود که پس از کوتاه زمانی با عقد قرارداد ننگین پاریس هرات و افغانستان برای همیشه از ایران جدا شدند.

مخالفتان میرزا آقاخان نوری در پایان دوران صدارت او طوماری از خلاف کاری ها و موارد خیانتش را برشمردند از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد: « توطئه در قتل امیر کبیر ، واگذاری بندر عباس به امام مسقط (عمان)، خیانت وی در قضیه هرات...».

میرزا آقاخان نوری اعتماد الدوله (!) در پاسخ استعلام امین الممالک که که نوشته بود: "انگلیسی ها حرف های نپذیرفتنی می زنند. آن ها می گویند باید به افغانستان و هرات استقلال بدهیم. من چه کنم؟" در پاسخ نوشت: " ... چاره ای جز قبول نداریم (!!). ما نمی توانیم هفت هشت ماه طول بدهیم، قوه نداریم. پول نداریم. مردم ایران... هستند (!!). امان است. امان است. بگذران. بگذران." (!!)

ناصر الدین شاه نیز در در خاطرات خود که سندی از وطن فروشی او ست در زمینه از دست دادن سرزمین های ورارود (ماوراءالنهر)، مرو و دیگر سرحدات و تحویل آن ها به روس ها نوشته است: " ... روس آمد "آخال" را گرفت. چه می کردیم؟ (!!). همانطور که "آخال" را تصرف کرد، بالطبع "مرو" را هم تصرف می کرد (!!). ما چطور می توانستیم بگوییم: "مرو" نرو و تصرف نکن. (!!). اگر از این ممانعت ها می کردیم جز این که روس ها را با خودمان دشمن بکنیم هیچ فایده ای نداشت...!!"

این روند جدا سازی سرزمین های ایرانی در غرب و جنوب ایران نیز ادامه داشت که در غرب ، استعمار انگلیس و روسیه به طور غیر مستقیم و به عنوان میانجی در تدوین پیمان ارزروم بین ایران و عثمانی که جدایی شهرهای ایرانی و نفت خیز نفتخانه، مندلی، خانقین و سلیمانیه را از ایران رسمیت بخشید نقش داشتند . در جنوب ایران زمین نیز انگلستان با اشغال بلند مدت بنادر و جزایر کرانه ای ایران از جمله جزیره بحرین ، دویی (دویی)، عجمان، راس الخیمه، جزیره سیر ابو نعیر (که هم اکنون در اشغال امارات است) و بسیاری مناطق دیگر که قرن ها بخش لاینفکی از قلمرو حکومت های ایرانی بوده با دسیسه های گوناگون آن ها را به طور غیر قانونی از ایران جدا نمود.

با این پیشگفتار بر آنیم که تحلیلی بر دو تهدید روز علیه تمامیت سرزمینی ایران یعنی جزایر سه گانه ایرانی و ضرورت اجرای عملی قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر و دریافت غرامت به حق هزار میلیارد دلاری از عراق پردازیم ، چرا که تحرکات دسیسه چینان خارجی در تشکیک این حقوق گواهی است بر این نکته که دشمنان ایران زمین بر اساس طرح خاور میانه بزرگ با کشورهای کوچک بار دیگر عزم جدایی و تجزیه پاره های دیگری از سرزمین اهورایمان را در شمال، جنوب، شرق و غرب کشور در سر دارند.

سخنان منتشر شده اخیر وزیر خارجه امارات علیه تمامیت ارضی ایران در جزایر سه گانه همیشه ایرانی و نیز ادعاهای اخیر مقام های مختلف عراقی از رییس جمهور جلال طالبانی گرفته تا محمود عثمان که گستاخانه منکر حقوق ملی ایرانیان در اروند رود و قرارداد مرزی ۱۹۷۵ الجزایر و غرامت های به حق ملت شهید پرور ایران شده اند، نگرانی و خشم قاطبه ملت ایران را از همه طیف ها و سلیقه های گوناگون فکری به دنبال داشته است که ایجاب می کند پاسخی شایسته به این تهدید ها داده شود...

آخرین نقشه بین المللی ایران (۱۸۱۴) انتشارات تامسون، پیش از جدا شدن سرزمینهای تاریخی آن

۱-امارات متحده ایرانی!

عملکرد شیخ نشین کوچک امارات در کمتر از ۳۸ سال عمر کوتاه آن در برابر ایران، همواره نشان دهنده اولویت سیاست پان عربیسم در تهدید میهن دوستی ایرانی و پان ایرانیسم بوده است. این امیرنشین که در جنگ عراق علیه ایران با پشتیبانی مالی و لجستیکی عراق به طور غیرمستقیم در به شهادت رساندن صدها هزارتن از عزیزترین جوانان این مرز و بوم و جانباز و شیمیایی کردن ده ها هزار ایرانی ایثارگر دیگر عزادار کردن مادران و خواهران ما نقش داشته است در دوم دسامبر ۱۹۷۱ با اتحاد امارت‌های «شارجه»، «ام القوین»، «ابوظبی»، «دوبی»، «فجیره» و «عجمان» شکل گرفت و پس از مدتی، امارت «رأس الخیمه» نیز به این اتحاد پیوست، ولی تلاش‌های حکام امارات برای پیوستن امیرنشین بحرین - که به تازگی با دسیسه‌های انگلیس و به طور غیر قانونی از ایران جدا شده بود - به این اتحاد، پس از مخالفت و تهدید شدید دولت وقت ایران، به نتیجه نرسید.

دولت امارات از آغاز پیدایش نسبت به جزایر سه‌گانه ایرانی که در ۶۸ سال اشغالگری انگلیس مورد ادعای شیخ شارجه و شیخ رأس الخیمه بود، مدعی مالکیت است، اما آنچه توجه بیش از پیش کارشناسان، دست‌اندرکاران و مسوولان میهن‌دوست ایرانی را می‌طلبد، تأکید بر

پیشینه حاکمیت ملی ایران بر خلیج فارس، جزایر و سواحل آن است که می‌تواند به عنوان دستمایه‌ای مهم برای اثبات حقانیت حاکمیت ایران بر این جزایری باشد که متأسفانه همه دولت‌های دوست و دشمن عربی آن را بر پایه ادعاهای بی‌اساس «جزایر اماراتی» می‌نامند..

پیشینه حاکمیت ایران بر جزایر و بنادر شمال تا جنوب خلیج فارس

از هزاره دوم پیش از میلاد مسیح (از بیش از چهار هزار سال پیش) تاکنون جزایر سه‌گانه ابوموسی، تنب بزرگ و تنب کوچک به همراه دیگر جزایر، بنادر و سواحل شمال و جنوب خلیج فارس قلمرو حکومت‌های گوناگون ایرانی بوده است. وجود نقشه‌های باستانی حکومت هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان، سنگ‌نبشته‌های متعدد، نام‌های نژاده پارسی این مناطق، بیش از ۲۳ نقشه رسمی و نیمه‌رسمی که توسط دولت‌های بریتانیا و دیگر دول غربی در قرون گذشته به چاپ رسیده، نامه‌های رسمی دولتی حکومت‌های گوناگون ایران زمین و اسناد و کتاب‌های تاریخی موجود در کتابخانه‌های سراسر دنیا و بسیاری اسناد دیگر، تعلق این جزایر را به ایران به خوبی به اثبات می‌رساند. از جمله کتاب‌های تاریخی می‌توان به کتاب «محمود سدید کبابی بندر عباسی» اشاره کرد که در آن اسناد جالب توجهی موجود است که از آن میان، می‌توان به سندی اشاره کرد که در آن اجداد شیوخ فعلی شارجه و رأس‌الخیمه که چوپانی می‌کردند برای تعلیف احشام خود در جزیره ابوموسی - که به دلیل مراتع سرسبز خود به «گت سبز» نیز معروف بود - از حاکمان ایران اجازه می‌گرفتند و پس از تعلیف هم مراتب خدمتگزاری و سپاس خود را به ایرانیان اعلام می‌داشتند.

ابوموسی، تنب بزرگ و تنب کوچک، سه جزیره‌ای هستند که با وجود این‌که وسعت چندانی ندارند، ولی از اهمیت استراتژیک و منحصر به فردی برخوردارند. این جزایر همچون زنجیره‌ای دفاعی و امنیتی در جنوب ایران، در دهانه خلیج فارس و تنگه هرمز همانند ناوگانی ثابت، هرگونه تحرک و عبور و مرور کشتی‌ها به خلیج فارس را در کنترل دارند. در سال ۱۸۵۰ میلادی بنا بر آمار انگلیسی‌ها، جمعیت ابوموسی از حدود شصت خانوار که اغلب ایرانی بوده‌اند، تشکیل شده بود و اندک خانوارهای عرب ساکن آن از بندرلنگه به آنجا مهاجرت کرده بودند. تنب بزرگ مسکونی بوده و تنب کوچک یا تنب مار، با دو کیلومتر مربع وسعت، صخره‌ای و همیشه خالی از سکنه بوده است. نام این جزایر نیز ریشه‌ای ایرانی دارد. ابوموسی، مخفف «بوم موسی» یعنی خانه موسی بوده و تنب نیز تغییر یافته واژه پارسی تنگستانی «تنب» به معنای تپه پشته و تل است.. استعمار بریتانیا در اوایل سده بیستم میلادی همزمان با گسترش نفوذ و استیلای خود در منطقه و نیز همگام با مرعوب کردن شیوخ بادیه‌نشین حاشیه جنوب خلیج همیشه فارس، جزایر بحرین، تنب بزرگ، تنب کوچک و ابوموسی را اشغال کرد و به قبایل عرب تحت‌الحمایه خود سپرد، اما این امر بلافاصله با اعتراض رسمی دولت ایران روبه‌رو شد و همه دولت‌های ایران در سال‌های اشغال همواره با کوشش‌های پیگیر، با اعتراضات رسمی مکتوب، حتی با بازدید و نصب پرچم سهرنگ ایران

بر این جزایر، بر حق حاکمیت سرزمین ایران بر این جزایر پای می‌فشرده‌اند، تا این‌که در پی یک معامله ننگین که هیچ‌گاه توسط ملت ایران به رسمیت شناخته نشد، در تاریخ ۲۴ اردیبهشت ۱۳۴۹، بحرین با یک همه‌پرسی غیر قانونی از پیکره میهن جدا شد. همزمان با خروج استعمار انگلیس از خلیج فارس در سال ۱۹۷۱ میلادی (۱۳۵۰ شمسی) طی تفاهم‌نامه‌ای با شیخ‌نشین شارجه و با میانجیگری انگلستان، جزیره ابوموسی پس از ۶۸ سال اشغال توسط بیگانه، به مام میهن بازگشت و جزایر تنب بزرگ و تنب کوچک نیز با توافق غیرمکتوب با بریتانیا به ایران بازگردانده شدند، چراکه بنا بر دیدگاه دولت وقت ایران، هرگونه توافق مکتوب با بریتانیا ممکن بود در مورد حاکمیت مطلق ایران بر دو جزیره تنب، جای تردید باقی بگذارد..

ادعاهای بی‌پایه و تجاوزکارانه کشورهای عربی علیه ایران

کشورهای عربی در دهه‌های اخیر، همواره با فرصت‌طلبی بر تکرار ادعاهای بی‌پایه خود علیه تمامیت ارضی ایران پافشاری می‌کنند که به طور نمونه می‌توان به ادعای اعراب نسبت به اروند رود، خوزستان، نام خلیج فارس، بحرین، جزایر سه‌گانه همیشه ایرانی، جزیره ایرانی سیر ابو نعیر (که توسط امارات اشغال شده است)، حوزه گازی ایرانی آرش و... اشاره کرد. در مساله ادعاهای امارات نسبت به تمامیت ارضی ایران در خلیج فارس، چند نکته قابل تأمل است:

۱- در زمان انعقاد تفاهم‌نامه میان ایران و شیخ شارجه و بازگشت جزایر به ایران، هنوز دولتی با نام امارات متحده عربی، وجود خارجی نداشت تا بتواند ادعایی نسبت به جزایر تاریخی ایران داشته باشد. در واقع امارات متحده عربی پس از بازگشت جزایر به ایران به عنوان یک کشور موجودیت یافت..

۲- شورای همکاری خلیج فارس نیز در زمان انعقاد این تفاهم‌نامه، هنوز تشکیل نشده بود؛ بنابراین، از لحاظ حقوق بین‌الملل نمی‌تواند نسبت به تمامیت ارضی ایران، ادعایی مطرح کند..

۳- بنا بر یک اصل حقوقی در روابط بین‌الملل، وجود قرارداد دوجانبه، حق و مسئولیتی برای کشور سوم ایجاد نمی‌کند، بنابراین دخالت هر کشور و نهاد و سازمان ثالث در مساله جزیره ابوموسی، غیرقانونی است..

۴- پس از جدایی بحرین از ایران و اعمال حاکمیت دوباره ایران بر جزایر سه‌گانه، چند کشور عربی از جمله لیبی، عراق و یمن، در دسامبر ۱۹۷۱ از ایران به شورای امنیت سازمان ملل شکایت کردند که شورای امنیت با بررسی پرونده، به نفع ایران آن را برای همیشه مختومه اعلام کرد. این‌گونه بود که چون در قوانین بین‌الملل یک موضوع دو بار در شورای امنیت سازمان ملل قابل بررسی نیست اعراب به دنبال راهکاری برای حل مشکل خود برآمدند تا این‌که بهترین حربه را توسل به دادگاه لاهه یافتند. کشورهای عربی مترصد کوچکترین سستی از سوی ایرانیان هستند تا نیت شوم خود یعنی بین‌المللی کردن مساله جزایر را که

امری داخلی و مربوط به ایران است را به عمل برسانند تا این جزایر را نیز مانند بحرین با حربه بین المللی کردن تمامیت سرزمینی ایران به نفع خود به انجام برسانند. ۲- قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر و بدهی ۱۰۰۰ میلیارد دلاری عراق به ایران

پیشینه تاریخی ادعاهای ارضی و اشغالگری عراق علیه ایران

اختلافات مرزی بین ایران و عراق نه منحصر به دوره اقتدار صدام حسین بلکه ریشه در دورانی طولانی دارد که اراضی کنونی عراق بخشی از امپراطوری عثمانی بوده و هنوز نیز این اختلافات ادامه دارد...

در طول این سال های طولانی درگیری های فراوانی بین دو طرف صورت گرفته که به امضای عهدنامه هایی منجر شده است و از آن میان می توان به نبرد چالدران با عثمانی (عهدنامه آماسیه)، قرارداد صلح زهاب (که طی آن بغداد و بصره در دوران عثمانی ۱۰۴۹/۱۶۳۹م به عثمانی واگذار شد) و عهدنامه کروان اشاره کرد که در ذیل به مهم ترین این عهدنامه ها از مقطع قرارداد ارزنه الروم تا قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر اشاره می نمایم:

قرارداد ارزروم (۱) / ۱۸۲۱ میلادی

در دوران فتحعلی شاه ۱۲۳۷/۱۸۲۱م بر اثر کشتار شیعیان در میان رودان (بین النهرین) که جمعی از آنها ایرانی بودند بار دیگر رویارویی نظامی میان دو کشور ایران و عثمانی آغاز گردید. البته دو کشور روس و انگلیس بیش از همه در بروز این نبرد نقش داشتند. سرانجام با دخالت انگلیس مذاکرات صلح در ارزروم میان طرفین آغاز شد و بر اساس این قرارداد موارد زیر مصوب شد: بازگشت به مرزهای سابق - رعایت حال زوآر ایرانی - عدم مداخله دو کشور در امور یکدیگر و ...

قرارداد ارزروم (۲) / ۱۸۴۷ میلادی

حملات و تجاوز والی بغداد به بندر تجاری خرمشهر موجب آن شد که دولت ایران درخواست غرامت نماید. با دخالت روس و انگلیس پس از گذشت ۴ سال عهدنامه ارزروم دوم در سال ۱۲۶۳/۱۸۴۷م منعقد شد.

توافقات: دولت ایران قبول کرد که از دعوی خود درباره اراضی غربی زهاب (مندلی، نفتخانه و خانقین) دست بردارد - ایران همچنین از ادله ای که حاکمیت آنرا بر سلیمانیه مسجل می ساخت دست بردارد، عثمانی نیز متعهد شد حق کشتیرانی ایران بر اروند را به رسمیت بشناسد و در ادامه بنا شد که حدود مرزی دو کشور تعیین شود ولی با وجود برگزاری سه نشست توافقی بعمل نیامد. نماینده ایران در این قرارداد امیر کبیر بود.

پروتکل ۱۳۲۹ / ۱۹۱۱م

به رغم تلاش های که در قراردادهای ارزروم شد اما اختلافات با وجود عدم تعیین حدود مرزی باقی ماند اما در پی کشف نفت در خوزستان و تجاوزات بی شمار مرزداران عثمانی که

ثبات منطقه نفت خیز را برای انگلستان به مخاطره انداخته بود بر اثر وساطت انگلستان بین دو کشور پروتکل مزبور به امضاء رسید.

توافقات: تشکیل کمیسیونی متشکل از نمایندگان ۴ کشور (ایران، عثمانی، انگلستان و روسیه) برای تعیین خطوط مرزی بر اساس ارزروم (۲). این کمیسیون نیز حاصلی در بر نداشت.

پروتکل ۱۳۳۱ق / ۱۹۱۳م

متعاقب پروتکل ۱۹۱۱م که نتیجه ای در بر نداشت، پروتکل ۱۹۱۳م توسط نمایندگان ۴ دولت در اسلامبول به امضا رسید.

توافقات: دو دولت روسیه و انگلیس مسئول تعیین مرز ایران و عثمانی شدند - ارونند رود به حاکمیت عثمانی و انگلیس در آمد. این کمیسیون در سال ۱۹۱۴م به طور موقت مرزهای دو کشور را علامت گذاری نمودند.

سقوط امپراطوری عثمانی و تشکیل عراق / ۱۹۲۰م.

با خاتمه جنگ جهانی اول امپراتوری عثمانی تجزیه شد و در تاریخ ۱۰ اوت ۱۹۲۰م از سه استان بغداد، موصل و بصره کشور وابسته ای به نام عراق تأسیس شد. در سال ۱۹۲۱م ملک فیصل از سوی انگلیسی ها در عراق به عنوان پادشاه تاج گذاری کرد.

انگلیسی ها که علاقه مند به رسمیت شناختن عراق از سوی ایران بودند با ایران وارد مذاکره شدند، ولی ایران این امر را منوط به حل مسأله ارونند رود و حقوق اتباع خود کرد و با قول های مساعدی که داده شد بالاخره ایران در ۱۹۲۹م / ۱۳۰۸ش عراق را به رسمیت شناخت ولی در ادامه به دلیل این که عراق به وعده های خود عمل نکرد، ایران اعلام کرد که مرزهای تعیین شده در ۱۳۳۳ق / ۱۹۱۴م را فاقد اعتبار و رسمیت می داند.

عراق نیز در مقابل در ۱۳۱۳ش / ۱۹۳۴م رسماً به جامعه ملل شکایت نمود مبنی بر این که ایران قراردادهای ارزروم و پروتکل ۱۹۱۳م را نادیده انگاشته است. در واقع با این عمل موضوع منازعه بین ایران و عراق به مجامع بین المللی کشیده شد.

عهدنامه ۱۳۱۶ش / ۱۹۳۷م

در ادامه شکایت عراق به جامعه بین الملل و ردّ رسمیت حدود مرزی از سوی ایران، نوری سعید (وزیر خارجه وقت عراق) طی سفری به ایران با رضاشاه پهلوی ملاقات نموده و اعلام نمود که عراق آماده است تا خط تالوگ ارونند را به عنوان مرز آبی دو کشور تعیین کند. لذا هر دو کشور شکایت خود را در ۱۳۱۵ش / ۱۹۳۶م پس گرفته و در تاریخ تیرماه ۱۳۱۶ش / ژوئن ۱۹۳۷م عهدنامه ای میان ناجی الاصل (وزیر خارجه وقت عراق) و عنایت الله سمیعی (وزیر خارجه وقت ایران) به امضا رسید.

توافقات: حدود مرزهای تعیین شده توسط روس و انگلیس در ۱۹۱۴م مبنای تعیین مرز زمینی دو کشور قرار گرفته و برای اولین بار به کلمه تالوگ برای مرز ارونند رود اشاره شد.

بعد از انعقاد قرارداد کمیسیونی جهت علامت گذاری مرزها تعیین شد، ولی با وقوع کودتا در عراق این مسأله عملاً منتفی شد.

کودتای نخست: عبدالکریم قاسم

با این کودتا که در سال ۱۳۳۴ش / ۱۹۵۸م شکل گرفت روابط بین دو کشور باز هم تیره شد و قاسم طی کنفرانسی مطبوعاتی در دسامبر ۱۹۵۹م قرارداد ۱۹۳۷م را تحمیلی نامید و نیز کتابی با عنوان "سفیر عراق" منتشر نمود که در آن ادعاهای جدیدی علیه تمامیت ارضی ایران مطرح می کرد.

کودتای دوم: عبدالسلام عارف

پس از کودتای عارف در سال ۱۹۶۳م همچنان اختلافات وجود داشت ولی در عین حال رایزنی های بین دو کشور ادامه داشت.

کودتای سوم: احمد حسن البکر

پس از روی کار آمدن بعثی ها، وزارت خارجه ایران در سال ۱۳۴۷ش / ۱۹۶۸م پس از چند دور گفتگوی بی حاصل با مقامات جدید عراقی بالاخره همانند مقامات عراقی اعلام کرد که قرارداد ۱۹۳۷م فاقد اعتبار و نابرابر است. اختلافات موجود و برخوردهای نسبتاً شدید مرزی بین ایران (دولت شاه) و عراق (دولت بعثی) موجب شد تا دولت عراق در بهمن ۱۳۵۲ش / فوریه ۱۹۷۴م به سازمان ملل شکایت نماید که این امر موجب صدور قطعنامه ۳۴۸ شد که بر اساس آن از دو طرف درخواست آتش بس و بازگشت به مرزهای بین المللی شده بود. پس از این درگیری ها در سال ۱۳۵۳ش مذاکراتی در ترکیه میان دو کشور انجام شد که به نتیجه نرسید.

قرارداد ۱۳۵۴ش / ۱۹۷۵م الجزایر

این قرارداد در فرصت تشکیل اجلاس دولت های صادر کننده نفت (اوپک) که از تاریخ ۱۳ الی ۱۵ اسفند ۱۳۵۳ش در الجزیره تشکیل گردید بسته شد و ایران و عراق در حاشیه این اجلاس طی اعلامیه مشترکی اعلام نمودند که در رفع اختلافات بین دو کشور به توافق رسیده اند.

توافقات: مرزهای زمینی دو کشور بر اساس پروتکل ۱۹۱۳م و کمیسیون تحدید حدود ۱۹۱۴م تعیین گردد، مرزهای آبی دو کشور بر اساس خط تالوگ تعیین گردد. بعد از توافق ۱۹۷۵م الجزایر سطح روابط دو کشور به حد اعلائی خود رسید به گونه ای که در فروردین ۱۳۵۴ش نخست وزیر وقت ایران (هویدا) از عراق دیدار کرده و متعاقباً در اردیبهشت ماه نیز نایب رییس شورای فرماندهی جمهوری عراق (صدام حسین) از ایران دیدار کرد.

چگونگی وقوع جنگ تحمیلی هشت ساله عراق علیه ملت ایران

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، دولت عراق به تصور این که با توجه به کاهش توان نیروهای ارتشی ایران بهترین فرصت برای اجرای آرزوها و ادعاهای ارضی دیرینه عراقی‌ها و تجزیه ایران فراهم است، در صدد عملی کردن توسعه طلبی ارضی علیه تمامیت ارضی ایران برآمد، لذا از فروردین ۱۳۵۸ش عراق به تحرکات نظامی در مرزهای ایران دست زد و پس از زمینه سازی های گوناگون همچون ارسال نامه از سوی وزارت خارجه عراق به ۸ شخصیت بین المللی همچون دبیرکل سازمان ملل، رئیس سازمان کنفرانس اسلامی، رئیس کنفرانس غیر متعهدها، سازمان جنوب شرقی آسیا و... و متجاوز معرفی کردن ایران در ۸ روز قبل از حمله سراسری به ایران در ۱۷ سپتامبر ۱۹۸۰م صدام حسین در مجلس اعلاای عراق حاضر شده و اعلام نمود که (از دید او) قرارداد ۱۹۷۵م الجزیره ملغی است و بر این اساس این قرارداد را در جلوی دوربین های تلویزیونی پاره کرد. مجلس عراق نیز در یک جلسه فرمایشی در همان شب قرارداد مزبور را ملغی اعلام کرده و صدام در ۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰م هجوم سراسری به مرزهای ایران را اعلام نمود و به مردم عراق وعده کرد سه روزه خرمشهر را تصرف کند و هفت روزه به تهران برسد و در میدان آزادی به زبان عربی قادیسه دوم را به اعراب تبریک گوید....

این جنگ بر خلاف تصور واهی سردار مفلوک قادیسه هشت سال به درازا کشید و هیچ یک از اهداف عراق در حمله به ایران از جمله اشغال و تصاحب نیمه شرقی اروند رود، تجزیه خوزستان و اشغال و اهدای سه جزیره ایرانی تنب بزرگ، تنب کوچک و ابوموسی به اعراب عملی نشد.

در این جنگ نابرابر، پایمردی قدرتمندانه و رشادت و ایثار میلیون ها ایرانی که با میهن دوستی، وفاداری و از خود گذشتگی بیش از ششصد هزار شهید، صدها هزار جانباز و نزدیک پنجاه هزار مجروح شیمیایی و هزاران آزاده قهرمان به خاک پاک ایران همراه بود به رغم این که صدمات غیر قابل جبرانی به ریشه های اقتصادی اجتماعی ملت ایران وارد شد با پذیرش مجدد قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر از سوی عراق و نامه صدام حسین به رئیس جمهور ایران (آقای رفسنجانی)، به آتش بس منجر شد. آتش بسی که به دلیل عدم پابندی عراق به اجرای عملی قرارداد مرزی ۱۹۷۵ الجزایر و عدم پرداخت غرامت به ملت ایران هنوز بعد از بیست و یک سال به صلح رسمی بین دو کشور منجر نشده است....

پیشینه شانه خالی کردن عراق از اجرای قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر و پرداخت غرامت جنگی

همان گونه که اشاره شد، از آغاز شکل گیری کشوری به نام عراق ادعاهای ارضی مقام های دولت های گذشته حاکم بر عراق علیه تمامیت ارضی ایران و حاکمیت ایران بر نیمه شرقی اروند رود با نخستین حکومت پادشاهی آن کشور آغاز شد و همه حکومت های بعدی از جمله دولت «عبدالکریم قاسم»، «عبدالرحمن عارف»، حکومت حزب بعث و «صدام حسین»، بر

آن تاکید کرده اند و حتی پس از سقوط صدام، حکومت جدید عراق نیز بارها از تریبون های مختلف با ادعاهای بی پایه ارضی علیه تمامیت ارضی ایران به عدم پایبندی عراق به قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر اشاره نموده اند و حتی تاکید می کنند حقوق ملت عراق در اروندرود ضایع شده و این رود مرزی به طور کامل به ملت عراق تعلق دارد(!!!). نکته مهم این که هم اکنون پس از هفت سال از سقوط صدام، مقام های دولت جایگزین در عراق که همواره در دوران صدام از حمایت های همه جانبه ایران برخوردار بوده اند، نه تنها پایبندی خود را به اجرای عملی قرارداد الجزایر و دادن غرامت های برحق ایران نشان نداده اند، بلکه از تریبون های گوناگون حتی سازمان ملل متحد بر آنچه ضرورت بازنگری در قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر (یعنی تصرف کامل اروندرود) و نیز ضرورت بخشش غرامت های ۱۰۰۰ میلیاردی (جنگ تحمیلی عراق علیه ملت ایران) نام می برند، تاکید می کنند. مقام های دولت عراق بارها اظهار داشته اند که چون با تعلق کرانه شرقی اروندرود به ایران به زعم آنان حقوق مردم عراق ضایع شده است، مقام های کشور برادر ایران که سواحل بسیار طولانی در خلیج فارس دارند باید با نظر لطف به ملت عراق نگریده و با نادیده گرفتن قرارداد ۱۹۷۵ الجزایر (و خون بیش از ششصد هزار شهید ایرانی) قرارداد جدید مرزی با عراق منعقد کنند و علاوه بر این برای کمک به ملت مظلوم(!!!) عراق باید از درخواست غرامت از عراق صرف نظر کنند!

در همین راستا در سال گذشته یکی از شیوخ عراقی در اظهاراتی عجیب نه تنها منکر لزوم پرداخت غرامت عراق به ایران شد بلکه خواهان این شد که ایران باید به عراق خسارت بدهد.(!!!)

علی حاتم السلیمان از شیوخ برجسته و رئیس قبایل الدلیم در استان الانبار عراق در اظهاراتی شتاب زده که القدس العربی لندن آن را منتشر ساخت مدعی شده بود که این ایران است که باید خسارت های وارده به عراق را جبران کند.

بدهی های عراق به ایران که حدوداً هزار میلیارد دلار برآورد می شود مساله ای است که متأسفانه ما ایرانیان تنها هنگامی که دولت عراق خواهان بخشش یا تخفیف آن می شوند به یاد دریافتش می افتیم. بدهی عراق به ایران در حالی از سوی این کشور نادیده گرفته می شود که این مقدار بدهی تنها مربوط به تخریب فضای فیزیکی و نه خسارت های روحی و معنوی ایران است و از دیگر سو به دلیل عدم پیگیری ایران، عراق بابت آغاز تجاوز به ایران تاوانی به ایران نمی پردازد و در حالی که هنوز از سوی ایران مذاکره و اقدامی در جهت دریافت آن صورت نگرفته، طرف عراقی با فرصت طلبی و آینده نگری جهت منافع ملی عراقی ها تنها تقاضای بخشش آن را مدام مطرح می کند.

این درخواست عراق در حالی صورت می گیرد که کویت با وجود این که یکی از ثروتمند ترین کشورهای دنیا محسوب می شود از حق مردم کشورش نگذشته و با حمایت سازمان ملل هر ساله پنج درصد از درآمدهای نفتی عراق را گرفته و تاکنون به خاطر اشغال این کشور (که سه سال پس از پایان جنگ عراق علیه ایران توسط عراق در زمان صدام صورت گرفته)

طبق قطعنامه‌های شورای امنیت بیش از صد میلیارد دلار از عراق دریافت کرده است و این روند همچنان نیز ادامه دارد.

قابل ذکر این است که بعد از مدت‌ها زمان سپری شده از پایان جنگ بالاخره در سال گذشته مجلس شورای اسلامی در اقدامی شایسته و قابل توجه ضمن تأکید بر عدم بخشش غرامت جنگی عراق به انتشار گسترده نقشه‌های رسمی در عراق با نام جعلی برای خلیج فارس اعتراض کرد و از دستگاه دیپلماسی کشور و کمیسیون امنیت ملی مجلس خواست تا با انجام پیگیری‌های لازم به مجلس گزارش دهند که از نتیجه آن خبری در دست نیست. جلال طالبانی رئیس‌جمهور عراق که مدت‌ها است با رایزنی‌های متعدد در پی جلب رضایت طلبکاران دولت عراق برای چشم‌پوشی از بیش از هزار میلیارد بدهی این کشور است، با بهره‌گیری از فرصت کوتاهی که برای ایراد سخنرانی در جمع سران کشورها در مجمع عمومی سازمان ملل داشت، از دبیرکل و سران کشورهای شرکت‌کننده در مجمع عمومی، خواست تا با خارج کردن عراق از بند ۷ شورای امنیت، بدهی‌های به جای مانده از حکومت حزب بعث عراق را ببخشند. وی همچنین خواهان کمک سازمان ملل برای برخورداری هر چه بیشتر عراق از درآمدهای نفتی شده است تا مدیریت هزینه‌ها را بر عهده نفتی‌ها به دولت عراق واگذار شده و سازمان ملل اختیار این درآمدها را به رییس‌جمهور عراق واگذار کند. گفتنی است، از نگاه فنی این اقدام طالبانی به رغم تلخی برای ما، در راستای منافع ملی مردم کشور عراق، اقدامی منطقی است زیرا غالب کشورهای جهان همیشه از ظرفیت‌هایی مانند اجلاس‌های بین‌المللی و مهم‌تر از همه اجلاس‌های سالانه سازمان ملل که مباحث آن در صدر اخبار رسانه‌های جهان قرار می‌گیرد و بیشتر سران کشورها و مردم دنیا مستقیم آن را می‌بینند و می‌شنوند، برای تامین حد اکثر منافع ملی برای کشور و مردم خود استفاده می‌کنند. وزیر دارایی عراق نیز در سخنانی با رد کردن هر گونه بدهی ۱۰۰۰ میلیارد دلاری به ایران، کل بدهی‌های کشورش را تنها پنجاه میلیارد دلار برآورد کرده است. این در حالی است که پس از ایران روسیه با سیزده، عربستان سعودی با هفده و کویت با پانزده میلیارد دلار، بیشترین مبالغ را از عراق طلب دارند.

هرچند بحث بخشوده شدن بدهی‌های عراق به طلبکارانش از نخستین روزهای پس از سقوط صدام مطرح شد، یکی از مهم‌ترین این توافقات در نشست سه سال پیش شرم‌الشیخ با نام طرح «پیمان بین‌المللی عراق» به دست آمد. بنا بر توافقات انجام شده در این نشست، کشورهای عربستان سعودی، چین، یونان، استرالیا، دانمارک و بلغارستان پذیرفتند که از سی میلیارد دلار از بدهی‌های این کشور صرف‌نظر کنند بدهی‌هایی که بیشتر به خریدهای تسلیحاتی رژیم عراق برای کشتار ایرانیان در جنگ تحمیلی هشت ساله مربوط می‌شد و کشورهای مزبور سودهای کلان خود را بابت این معاملات در سال‌ها پیش به جیب زده‌اند و آنچه می‌بخشند در حقیقت بخشی از سود معاملاتشان است نه حقوق ملت خود.